

Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca
Facultatea de Istorie și Filozofie
Școala doctorală «Istorie, civilizație, cultură»

GRĂDINI ISTORICE ÎN TRANSILVANIA

rezumatul tezei de doctorat

Conducător de doctorat: **Prof. Dr. Nicolae Sabău**
Doctorand: **Andreea Paraschiva Milea**

Universitatea Babeş-Bolyai, Cluj-Napoca
Facultatea de Istorie şi Filozofie
Şcoala doctorală «Istorie, civilizaţie, cultură»

GRĂDINI ISTORICE ÎN TRANSILVANIA

rezumatul tezei de doctorat

Conducător de doctorat: **Prof. Dr. Nicolae Sabău**
Doctorand: **Andreea Paraschiva Milea**

GRĂDINI ISTORICE ÎN TRANSILVANIA

CUPRINS:

Cuvânt înainte (1)

I. Argument (3)

- I.a. Semnificația și locul grădinilor în istoria culturii (3)
- I.b. Grădini istorice în prezent (3)
- I.c. Grădini istorice pe teritoriul transilvănean (4)
- I.d. Proiectul de cercetare (10)

II. Introducere în istoriografia grădinilor istorice transilvăneene (15)

III. Raportare stilistică la context (22)

- III.a. Grădini istorice în Europa: stiluri definitorii (22)
- III.b. Grădini istorice în Europa Centrală: particularități (25)

IV. Topografia grădinilor istorice transilvăneene (30)

- IV.a. Raportarea studiului la siturile înscrise pe Lista Monumentelor Istorice (30)
- IV.b. Grădini istorice transilvăneene clasate drept monumente istorice (31)
 - IV.b.1. județul ALBA. SÂNMICLĂUȘ. Parcul castelului Bethlen (32)
- IV.c. Grădini istorice transilvăneene neclasate drept monumente istorice (40)
 - IV.c.1. județul ALBA. CETATEA DE BALTĂ. Castelul Bethlen-Haller (41)

V. Concluzii (42)

Glosar (43)

Bibliografie selectivă (43)

CUVINTE CHEIE:

grădină – parc – istorie – Transilvania – palat – castel – conac – Renaștere – baroc - romanticism

CUVÂNT ÎNAINTE

Un prim motiv pentru abordarea studiului grădinilor istorice transilvăneni l-a constituit caracterul lor efemer: fie ele declarate drept monumente istorice, sau nu, multe sunt doar o amintire. Un al doilea motiv, la fel de prezent ca și primul, a fost dat de măsura extrem de redusă în care istoriografia română se referă la fostele amenajări peisagere aferente fie cadrului rezidențial fie cadrului public, amenajări care au avut de suferit în ultimele decenii, uneori prin distrugeri intenționate, alteori prin ignoranță, indiferență sau lipsa mijloacelor de a le menține. Astfel, lucrarea de față vine pe un teren relativ liber, încercând să completeze o lipsă în istoriografia subiectului.

Grădină istorică

"Monumentul de artă peisageră vizează două categorii distincte: *grădinile istorice*, acelea care păstrează fizic sau/și documentar valori stilistice sau/și memoriale, precum și cele care sunt aferente unor monumente, ansambluri sau situri istorice; și *siturile naturale istorice*, teritori neconstruite sau neînsemnat construite, unde s-au desfășurat evenimente istorice importante și care păstrează fizic înfățișarea din perioada istorică de referință sau aceasta este atestată de mărturii documentare".¹ Lucrarea de față se concentrează asupra primei dintre aceste două categorii, surprinzând formațiuni peisagere cu caracter intenționat, create, și nu peisaje naturale (fie că acestea sunt încărcate sau nu cu semnificație istorică). Totuși, amenajarea peisageră primește întotdeauna condiționări sau influențe din peisajul natural în care este încadrată; prin urmare, punctual, referiri la peisajul natural sunt inevitabile.

Articolul nr. 1 al Cartei Grădinii Istorice (1981) definește conceptul de "grădină istorică" drept "o compoziție arhitecturală și vegetală care, din punct de vedere al istoriei artei, prezintă un interes public, fiind considerată astfel monument". Caracterul de monument al unora dintre amenajările abordate în lucrare este confirmat prin înscrierea lor pe Lista Monumentelor Istorice (2004, respectiv 2010). Altele sunt selectate și prezentate datorită modelului lor compozitional de epocă, încă descifrabil, datorită calităților ambientale relativ la obiectul de arhitectură al cărui cadru îl formează sau datorită exemplarelor vegetale valoroase care au supraviețuit în timp.

¹ Gheorghe CURINSCHI VORONA: *Arhitectură Urbanism Restaurare* (Editura Tehnică, București, 1996), p. 374.

GRĂDINI ISTORICE ÎN TRANSILVANIA

Fig. 1. Arealul studiat, cuprinzând actualele județe: Alba, Arad, Bihor, Bistrița Năsăud, Brașov, Cluj, Covasna, Harghita, Hunedoara, Maramureș, Mureș, Sălaj, Satu Mare, Sibiu și Timiș.

Alegând ca perioadă de studiu intervalul delimitat de sfârșitul secolului al XV-lea și sfârșitul celui de-al doilea deceniu al secolului al XX-lea, zona considerată drept reprezentativă pentru acest studiu acoperă teritoriile cuprinse între Carpații Orientali, Carpații Meridionali și Carpații Occidentali, la care se adaugă Banatul, Crișana, Sătmarul și Maramureșul, teritorii aflate de-a lungul timpului preponderent sub influență occidentală. Actualele județe cuprinse în acest teritoriu - și în studiu - sunt: Alba, Arad, Bihor, Bistrița Năsăud, Brașov, Cluj, Covasna, Harghita, Hunedoara, Maramureș, Mureș, Sălaj, Satu Mare, Sibiu și Timiș (fig. 1).

Studiul se concentrează pe tipul grădinii rezidențiale de agrement, parte a unei reședințe în care cuplul casă-grădină formează o compoziție unitară. Intenția studiului este de a schița condițiile istorice de formare a acestor amenajări, de a le descifra compoziția și totodată de a le documenta starea prezentă. Luând în considerare lipsa unor lucrări de sinteză pe această temă, fără a avea pretenția exhaustivității cercetării, studiul se dorește a fi un instrument util de lucru pentru aprofundarea ulterioară a subiectului, oferind atât o inventariere rezultată din explorarea pe teren, pe parcursul ultimilor 5 ani, a peste 110 amplasamente cu potențial interes, cât și o metodologie de abordare.

GRĂDINI ISTORICE ÎN TRANSILVANIA

I.

ARGUMENT

I.a.

Semnificația și locul grădinilor în istoria culturii

Grădinile ocupă un loc aparte în istoria unei culturi. Ele arată că, odată realizate condițiile de adăpostire față de mediul natural și de reprezentare prin cadrul construit, omul are răgazul și mijloacele de a reveni asupra naturii, dându-i o formă nouă, controlată. Această amprentă dovedește, de data aceasta, că mediul natural aparține omului și îi e supus, formând totodată cadrul destinderii și plăcerii ce nu pot fi regăsite într-o măsură comparabilă și în aceeași formă în cadrul unei clădiri, dominată de programul ei funcțional. Construcția, echivalentul unei stări de constrângere, de limitare, va fi întotdeauna opusă naturii, echivalentul unei stări de libertate, uneori de evadare. Destinderea pe care grădinile de agrement o permit nefiind percepută întotdeauna drept evident necesară, iar "evadarea" putând avea loc și într-un cadru natural neamenajat anume, prezența grădinii de agrement a fost privită adesea drept un lux pe care proprietarul și-l putea permite și deci, privită ca aparținând nu domeniului necesarului, ci domeniului reprezentării și plăcerii.

Printre nenumăratele grădini, "recunoașterea caracterului istoric individualizează grădina aparținând trecutului în contextul general al parcurilor și grădinilor contemporane", conferindu-i totodată și caracterul de bun cultural de patrimoniu.²

Utilitare inițial, incluse treptat în agrementul rezidențial și, ulterior, în agrementul public, grădinile aparțin din plin istoriei culturale și istoriei mentalităților, fiind mărturii ale unui nivel și ale unui mod trecut de viață privată și urbană, uneori mult diferit de cel prezent. Alături de alți martori (obiecte arhitecturale, obiecte sculpturale, etc.), ele documentează specificul cultural și semnalează influențele. Studiul lor se poate constitui, totodată, în punctul de pornire al unui demers de restaurare a imaginii unora dintre grădinile istorice.

I.b.

Grădini istorice în prezent

În istoriografia și practica occidentală, tema grădinilor istorice a fost și este în continuare tratată în mod firesc, la fel cum este conservarea, întreținerea, mediatizarea și exploatarea turistică a acestor situri. În schimb, în istoriografia română, referirile la grădinile istorice sunt

² Gheorghe CURINSCHI VORONA: *Arhitectură Urbanism Restaurare* (Editura Tehnică, București, 1996), p. 375.

GRĂDINI ISTORICE ÎN TRANSILVANIA

sumare și, cu câteva excepții, ele apar ca temă cel mult secundară în discuțiile legate de reședințele nobiliare sau în prezentările monografice ale vreunei așezări.

Numeroase grădini și parcuri istorice sunt integrate în prezent în țesutul urban, dar în număr și mai mare le regăsim, în continuare, în contextul rural, cu modificări minime ale relațiilor initiale pe care și le-au dezvoltat cu peisajul. Dintre grădinile istorice supuse atenției publice, dacă primele – în context urban - fac parte din viața de zi cu zi a orașului, celelalte – în context rural -, în funcție de importanța lor și modul în care sunt valorificate, au parte de un interes mai degrabă sezonier; iar altele, mai modeste sau nevalorificate, precum și cele aflate în proprietate și folos exclusiv privat, rămân ascunse.

I.c.

Grădini istorice pe teritoriul transilvănean³

De-a lungul evoluției grădinilor din Transilvania, două sunt momentele în care statutul acestora înregistrează o ascensiune, respectiv transformare marcantă, fapt care își lasă amprenta asupra organizării și aspectului lor. Primul din aceste momente este legat de apariția și dezvoltarea programului de castel sau palat nobiliar, privit mai ales ca reședință alternativă aflată în afara orașului, moment ce acoperă stilurile Renaștere și baroc. Al doilea moment se referă la crearea primelor parcuri pentru locuitori orașelor, altfel spus, momentul în care amenajarea grădinilor depășește cadrul rezidențial (privat) intrând în cel urban (public), moment manifestat cu precădere în secolul XIX.

În Transilvania, în nici o perioadă istorică nu au apărut parcuri de amploarea celor din multe alte țări ale Europei, parcurile reflectând, ca și arhitectura, o anumită treaptă de dezvoltare a societății care, pe teritoriul nostru, și-a menținut până târziu caracterul feudal; în domeniul horticulturii, acest caracter se traducea prin grădini preponderent utilitare, cu suprafețe mici, amenajate mai ales în incinte mănăstirilor și în preajma locuințelor urbane ale clasei dominante. În Renaștere și baroc s-au dezvoltat parcuri geometrice de influență franceză, datorită legăturilor cu Occidentul prin exemplele Ungariei și Austriei, stilul de viață al aristocrației din aceste zone influențând în cea mai mare măsură stilul de viață al nobilimii transilvăneni. Mai târziu, datorită acelorași legături, apar parcurile peisagere de influență engleză, cu toate caracteristicile romanticismului de secol XVIII.

³ Vezi și Andreea MILEA: *Introducere în tematica parcurilor istorice din Transilvania, din Renaștere până în secolul XIX*. În *Logia* (revista Facultății de Arhitectură și Urbanism a UTCN) nr. 9/2006 (U.T.Press, Cluj-Napoca, 2006), pp. 78-86. Andreea MILEA: *Parcuri istorice din Transilvania din Renaștere până în secolul XIX*. În *Anuarul școlii doctorale «Istorie Civilizație Cultură»*, nr. II. Universitatea Babeș-Bolyai. Facultatea de Istorie și Filosofie. (Presa Universitară Clujeană, 2006), pp. 151-175.

GRĂDINI ISTORICE ÎN TRANSILVANIA

Odată cu sfârșitul secolului al XV-lea, pătrund în Transilvania primele elemente ale Renașterii. Pe tot parcursul secolului următor are loc un proces cu mari influențe asupra artei horticole și peisagere, și anume diferențierea programului de castel nobiliar față de programul cetății fortificate. Spre sfârșitul secolului al XVI-lea constatăm că în rezolvarea castelelor propriu-zise predomină criteriile modului de viață - apărarea este necesară doar împotriva răscoalelor țărănești, iar criteriile militare rămân dominante doar în organizarea cetăților. Totodată, vechi cetăți nobiliare renunță la caracterul militar, transformându-se cu timpul în castele.⁴

În acest proces, se manifestă un mare interes pentru grădini. Din inventarele proprietăților și din corespondență, putem deduce că, în general, grădinile din epocă au avut un caracter mixt, în ele găsindu-și loc atât legumele cât și pomii fructiferi, plantele medicinale și cele ornamentale. Sunt rare cazurile în care grădina ornamentală, de flori, este separată de celealte părți ale gospodăriei. În grădina ornamentală putem observa un mod de plantare mai sofisticat, precum și amplasarea de elemente ornamentale și a construcțiilor pentru odihnă: așa-numite *case de vară* executate din lemn, galerii de lemn aşezate pe stâlpi și delimitând curtea, logii, fântâni, terase sprijinate pe ziduri scunde *italienești*, trepte, alei cu bânci din piatră.

Exemple ale acestei perioade sunt: castelul Bethlen-Haller din Cetatea de Baltă (AB), castelul Bethlen din Sânmiclăuș (AB), cetatea Făgărașului (BV), castelul Bánffy din Bonțida (CJ), castelul Kornis din Mănăstirea (CJ), Magna Curia din Deva (HD), cetatea Kemény din Brâncovenești (MS), castelul Bethlen din Criș (MS). Palatul principelui, mai vast și mai luxos decât celealte castele, construit la Alba Iulia, se încadrează și el în rândul acestor clădiri.⁵

Grădinile sau parcurile erau frecvente la castelele nobiliare. Dieta din 1552 stabilise pedepse pentru devastatorii grădinilor și livezilor. Nu știm însă dacă această legislație era inițiată pentru apărarea grădinilor din afara incintei zidurilor orașului, a celor nobiliare de lângă castele, sau a ambelor.⁶

Există date cu privire la grădinile amenajate în secolul XVI la palatul din Alba Iulia, pentru care s-au adus flori de la Sibiu. În timpul lui Gabriel Bethlen s-a amenajat un parc vast cu plantații de cai și struguri și cu grădină cu flori. De aceste grădini se ocupă și Gheorghe Rákóczi I (1593-1648), disponând totodată plantarea unui parc cu tei și flori. Tot el emite regulamente severe pentru protecția livezilor și grădinilor de zarzavat și amenajează alte

⁴ Gh. SEBESTYÉN, V. SEBESTYÉN: *Arhitectura Renașterii în Transilvania* (Editura Academiei Republicii Populare Române, București, 1963), pp. 36-38.

⁵ Ibidem p. 40.

⁶ Ibidem p. 41.

GRĂDINI ISTORICE ÎN TRANSILVANIA

grădini la Gurghiu (MS). Din socotelile curții lui Mihai Apafi (1632-1690) reiese existența unui grădinar al principelui, pe nume Haji Péter, care lucrează mai ales la Dumbrăveni (SB) și Făgăraș (BV). În aceste locuri, livada este separată de parcul propriu-zis, acestuia din urmă fiindu-i acordate cu precădere locurile umbrite. Florile preferate sunt trandafirii. Aleile sunt plantate cu tei. Prin parc trec și ape curgătoare mai mici, cu malurile plantate cu flori.⁷ Totodată, în arhitectura acestor construcții apare ideea legăturii cu exteriorul prin burdufuri, logii deschise spre exterior, sau prin galeriile deschise spre curte.

Din secolul XVII avem și mărturii privind grădinile din orașe. În Sibiu, orășeanul Albert Huet lasă moștenire o grădină cu un pavilion, menționarea acestuia din urmă îngăduind presupunerea că era vorba despre o grădină decorativă destul de întinsă.

La sfârșitul secolului al XVII-lea și în secolul XVIII, în jurul conacelor și castelelor apar parcuri importante, atât ca întindere cât și ca rezolvare plastică, în amenajarea acestora impunându-se stilul baroc francez. Din această epocă se cunosc două exemple mai importante: parcul castelului Brukenthal din Avrig (SB) - impresionant și astăzi prin vestigiile vegetației plantate atunci - și parcul castelului Bánffy de la Bonțida (CJ) – deteriorat în timp.

Parcul în stil baroc francez este încă un parc închis, delimitat adesea de un zid sau de un alt tip de împrejmuire – cum ar fi piloni de zidărie cu ecrane din vegetație tunsă între ei. Arborii sunt tunși geometric, teii și carpenii fiind specii ce se pretează bine acestei modelări. Parterrele de flori cu borduri din vegetație tunsă sunt frecvente. Compoziția este dominată de un ax – de obicei axul palatului – și dezvoltată simetric față de el. Canalul de apă, trasat riguros, își găsește locul în amenajare, amintind de soluția arhitecturală a canalelor din marile parcuri ale Franței secolelor XVII-XVIII. Apar alei *specializate*, aliniate cu arbori dintr-o singură specie, mizând pe aspectul unitar în crearea unui decor teatral: alei de tei, castani, molizi, tuia, pini etc. Aleile trasate drept continuă în peisaj, depășind împrejmuirea, amintind de traseele vânătorilor, obișnuite în marile parcuri ale vremii. Sunt speculative perspectivele de la înălțime asupra grădinii, de obicei în lungul axului, de pe un balcon, o terasă sau o loggia aflată la nivelul superior sau pur și simplu din încăperile reprezentative ale nivelului superior.

Parcul castelului Teleki din Gornești (MS), realizat la sfârșitul secolului al XVIII-lea, prezinta și el elemente în stil baroc francez, transformat fiind ulterior în parc peisager englez. Alte castele cu parcuri importante din această perioadă au fost: castelul Bethlen-Haller din Cetatea de Baltă (AB), Bethlen din Beclean (BN), Teleki din Dubrăvioara (MS), Beldi din Jibou (SJ), Wesselényi din Jibou (SJ), Jósika din Surduc (SJ), etc.

⁷ Ibidem pp. 41-42.

Perioada neoclasică adoptă cu precădere stilul parcilor peisagere engleze; din această perioadă se remarcă amplasamentele castelelor Kovér-Appel din Fântânele (AR), Solymosy din Mocrea (AR), Konopi din Odvoş (AR), Kornis din Mănăstirea (CJ), Wesselényi-Bethlen din Dragu (SJ), Lipthay din Lovrin (TM).

Parcul în stil peisager englez primește alei sinuoase. Vegetația nu este geometrizată prin tundere și nu este dispusă strict în aliniamente. Grupuri de arbori și arbuști sunt dispuse aparent liber. Parcul se îmbogățește cu specii exotice; o serie de amplasamente devin adevărate colecții de specii, promovând tipul de *parc dendrologic*. Parcul e populat cu grote, ruine, pavilioane de vânătoare în stil rustic, morminte. Grupuri de plante compuse cu rafinament pun în valoare colturile pitorești ale castelului. Peluze întinse de iarbă și flori creează un cadru romantic. Se urmărește o trecere gradată de la volumul construit înspre peisaj. Pini și stejari piramidali – având calitatea unei siluete nedeformabile și nesolicitând tunderi pentru obținerea efectului urmărit – sunt grupați în pâlcuri sau sunt dispuși izolat, creând accente ale vegetației. Grupuri de ienupăr târâtor fac legătura între siluetele arborilor și peluza de iarbă. Dacă prin parc trece un curs de apă, malurile sale sunt populate cu arbori, arbuști și plante ierboase iubitoare de apă. Apar mici construcții și mobilier cu caracter rustic. Vița sălbatică îmbrăcând registrul inferior al castelului este și ea folosită adesea.

Paralel cu dezvoltarea grădinilor și parcilor în jurul conacelor de moșie, și în orașe există o preocupare susținută pentru agrementarea prin plantații a spațiului ce încadrează locuința. Datorită bunăstării meșteșugarilor și dezvoltării economice, orașele cresc, incintele încadrate de ziduri se măresc și apar grădini mai ample.⁸

Încă din secolul XVIII în orașe apar și unele amenajări cu caracter public, cum ar fi – în Sibiu – transformarea în grădină publică a unei grădini particulare de lângă poarta Heltau.⁹ În aceste grădini se aşezau de obicei și unele pavilioane pentru distracții ca: popice, cafenele, chioșcuri de muzică.

În secolul XIX, datorită schimbărilor modului de producție, populația orașelor crește, zidurile orașelor devin neîncăpătoare; în jurul lor apar fabrici și cartiere întregi de locuințe insalubre. Acestea sunt încă despărțite de orașul vechi prin sănțuri și întărituri. Locuitorii orașului vechi se văd din ce în ce mai mult despărțiți de natură prin prezența fabricilor și a locuințelor mizerie. Conducerile orașelor trec la transformarea spațiilor de apărare, devenite inutile datorită dezvoltării tehnicii militare, în parcuri și grădini cu caracter public. Astfel apar

⁸ Rică MARCUS, *op. cit.*, p. 30.

⁹ Friedrich TEUTSCH: *Geschichte der Siebenbürger Sachsen*, vol. II (Hermannstadt, 1907), pp. 437-438.

două tipuri de plantații deservind populația orașului: unele destul de mari pe locul fostelor ziduri sau sănțuri și altele mult mai mici în interiorul orașelor, așa-numitele *promenade*.¹⁰

În 1791, la Sibiu se hotărăște crearea unei promenade *între cazarma regimentului de infanterie și teatru*.¹¹ În 1856-1857 se hotărăsc și încep lucrările la parcul *Sub Arini*, parc care an de an va fi îmbogățit și înfrumusețat. Aceste promenade urmăreau crearea unor zone de umbră și plasarea de mici pavilioane pentru distracții. Despre compoziția parcurilor sau despre o alegere a plantațiilor urmărind efecte peisagere, nu se poate vorbi încă. Plantațiile erau constituite din simple aliniamente de arbori între care se puteau plimba fie echipaje, fie pietoni, la umbra stejarilor și castanilor. Înfrumusețarea orașului continuă cu realizarea unei grădini spre bastionul Soldisch, plantarea drumului spre *Sub Arini* și *Dumbravă*, și amenajarea unui mic scuar chiar în fața fostei porți Heltau.¹² Parcul Orașului – numit ulterior parcul Astra, după palatul "Asociației transilvană pentru literatura română și cultura poporului român" (prescurtat "ASTRA"), construit pe o latură a sa – a fost inaugurat în 1879, pe terenul Soldisch, din inițiativa "Asociației pentru înfrumusețarea orașului".¹³

Sibiul nu este un caz izolat. și la Sighișoara exista, la începutul secolului al XIX-lea, un parc numit Melchior, care însă nu a funcționat multă vreme pentru că distracțiile puse la dispoziția vizitatorilor depășeau limita acceptată de morala vremii, cerându-se astfel închiderea sa.¹⁴

La Cluj, în 1838, pe locul Dumbrăvii Furnicilor, plantată în 1827, se amenajează parcul-promenadă. Din 1865 aflăm de existența unei *societăți a parcului*, care avea ca obiectiv înfrumusețarea orașului cu parcuri. Promenada-parc, așezată de-a lungul Someșului, este străbătută de o alei plantată cu castani așezăți pe patru rânduri la distanță de circa 8 m unul de altul, urmărindu-se crearea unei umbre puternice pe traseul de plimbare. Circulația pietonilor și cea a trăsuriilor sunt separate.¹⁵

¹⁰ Rică MARCUS, *op. cit.*, p. 33.

¹¹ Emil SIGERUS: *Zur Geschichte des Erlenparkes*. În *Festschrift zur Feier des fünfzigjährigen Bestandes des Vereins zur Verschönerung des Stadt Hermannstadt* (Hermannstadt, 1929), p. 31-40.

¹² Rică MARCUS, *op. cit.*, p. 33.

¹³ Iuliana FABRITIUS-DANCU: *Plimbare prin Sibiu Vechi* (Revista Transilvania, Sibiu, 1983), 46. Parcul și palatul ASTRA.

¹⁴ Rică MARCUS, *op. cit.*, p. 33.

¹⁵ Mihaela Ioana Maria AGACHI: *Clujul modern. Aspecte urbanistice* (U.T.Pres, Cluj-Napoca, 2004), pp. 122-126.

În aceeași epocă se realizează în fostele sănături de la estul orașului un scuar, unde se va construi mai târziu catedrala ortodoxă.¹⁶ Se pun totodată bazele primei grădini botanice a orașului în *grădina Muzeului* sau *grădina Mikó*, realizată în mai multe etape.

În cetatea Brașovului, transformarea dintr-un oraș medieval într-un oraș modern a impus extinderea spre nord-est și sud-vest, prin demolarea fortificațiilor orașului, care a început în 1857 cu demolarea porții de pe strada Portii și a fortificațiilor aferente. Vechile sănături de apărare, iazurile și băltile au fost umplute și transformate în terenuri virane apte să primească noi construcții. A doua jumătate a secolului al XIX-lea se caracterizează prin acțiuni de ampliere cu caracter urbanistic, legate de tendința de extindere a zonelor construite și de creșterea importanței orașului ca centru comercial și turistic. Planul de lotizare a terenului dinspre est, întocmit în 1881, propunea pe terenul rezultat în urma dezafectării fostului sănăt de apărare realizarea a 24 de loturi și a unei străzi largi de 15 m, care urma să fie Rudolf Ring. Modernizarea urbanistică a zonei a pus accent pe valorificarea spațiilor largi rezultate după demolarea fortificațiilor prin construirea de clădiri publice și vile, amenajări de parcuri și promenade, în concordanță cu criteriile valorice ale epocii printre care reprezentativitatea, confortul și prezența loisir-ului. Printre precizările planului de dezvoltare din 1912 se număra și proiectarea parcului Rudolf, urmărind o continuitate a spațiului verde, deschis către Livada Poștei. Înăнд cont de poziția naturală a orașului, înconjurat de dealuri și păduri, în perioada stăpânirii austro-ungare s-a pus accent pe caracterul de loisir, astfel încât, după modelul Ringului vienez, se amenajează Promenada de Jos, de-a lungul Bulevardului Rudolf, ce sublinia, prin noile construcții pe care le găzduia, caracterul puternic burghez al orașului aflat în proces de modernizare.

Și în alte orașe din Transilvania apar astfel de preocupări. La Timișoara, la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui de-al XIX-lea, se concepe și se realizează succesiv un lanț de parcuri de-a lungul canalului Bega: parcul Regina Maria (primul parc al orașului), Parcul Scudier, Promenada către Teatrul Național.¹⁷

Sfârșitul secolului al XIX-lea, odată cu dezvoltarea industriei, cu întărirea societății capitaliste și creșterea orașelor, aduce și decăderea marilor latifundii feudale. Primele economii necesare moșierilor se fac în detrimentul parcurilor; îngrijirea lor lasă din ce în ce mai mult de dorit, iar curând încep să fie chiar parcelate sau vândute, dispărând încetul cu încetul.¹⁸ Cu toate că în satele unde existau aceste reședințe întreaga viață a comunității se desfășura în jurul curții nobiliare, după ultima reformă agrară din martie 1949, la instigarea

¹⁶ Rică MARCUS, *op. cit.*, p. 35.

¹⁷ Rică MARCUS, *op. cit.*, p. 35. Ana Felicia ILIESCU: *Arhitectură peisageră* (Editura Ceres, București, 2003), p. 75.

¹⁸ Rică MARCUS, *op. cit.*, p. 36.

noilor autorități comuniste, o parte dintre săteni au contribuit la izgonirea vechilor proprietari din casele lor, după care a urmat devastarea. În conace sau castele au fost organizate – în cele mai fericite cazuri - sedii de C.A.P.-uri, I.A.S.-uri, spitale, cămine sau școli.¹⁹ Neîntreținute, majoritatea parcurilor s-au sălbăticit și deteriorat. În continuare, preocupările cele mai interesante în domeniul grădinilor vizează orașele și împrejurimile acestora.²⁰

I.d.

Proiectul de cercetare

Studiul se concentrează asupra grădinilor de agrement ale reședințelor de țară, perioada parcursă - delimitată de secolul XV și începutul secolului al XX-lea - pornind cu transformarea fortărețelor medievale în castele renascentiste și sfârșind cu proiectele ultimelor castele și grădini în preajma Primului Război Mondial și în perioada interbelică.

Deși regăsim grădini istorice și în context urban, asociate reședințelor mai pretențioase, acestea sunt supuse unor constrângeri și presiuni ce particularizează aspectele legate de amenajarea lor.

Grădini rezidențiale urbane pot fi prezente într-un țesut dens construit, în curți interioare amenajate, de dimensiuni relativ mici; în acest caz, organizarea curții-grădină are un caracter puternic arhitectural, supus regulilor de compoziție ale volumului clădirii, iar dimensiunile relativ mici ale spațiului – destinat nu doar agrementului, ci adesea preponderent circulației și acceselor – atrag folosirea de elemente vegetale minore, cu accent pe piesele cu caracter ornamental, mai punctuale și mai expresive în calitatea lor de obiecte mici: fântâni, bazine, sculpturi, vase, bânci etc.. Aceste dispuneri sunt supuse adesea transformărilor, pe de o parte datorită micimii spațiilor – fapt care implică o relativă facilitate a reamenajării -, iar pe de altă parte datorită posibilelor modificări funcționale ale clădirilor ce configurează astfel de curți.

Grădini rezidențiale urbane pot fi prezente de asemenea într-un țesut rarefiat, sub forma unor amplasamente cu reședințe izolate dispuse în cadrul lor; în timp, proprietățile de acest tip sunt supuse presiunilor investitoare și, implicit, transformărilor, construirii, eventualelor subîmpărțiri, aşa încât de cele mai multe ori nu le mai regăsim în forma originală nici măcar ca suprafață, și cu atât mai puțin ca amenajare.

¹⁹ Narcis Dorin ION: *Castele, palate și conace din România* (Editura Fundației Culturale Române, București 2002) pp. 11-12.

²⁰ Rică MARCUS, *op. cit.*, p. 36.

GRĂDINI ISTORICE ÎN TRANSILVANIA

Astfel, am considerat că grădinile urbane rezidențiale constituie un grup aparte, cu puține urme păstrate pe sit, a căror cercetare pretinde o metodologie proprie, diferită de cea a grădinilor reședințelor de țară.

Un alt grup aparte, de data aceasta prin caracterul său public, îl constituie promenadele și parcurile urbane. Legăturile obligate pe care acestea trebuie să le formeze cu orașul pentru a se înscrie armonios în funcționarea lui, specializarea funcțională și totodată diversitatea pretinsă pentru o bună deservire a publicului, echiparea specifică precum și caracterul mai "grosier" al amenajărilor - datorat expunerii acestora la contactul cu mase de oameni, cu riscul, în extrem, al vandalizării - și, nu în ultimul rând, configurarea lor începând doar cu secolul XVIII, dau acestui grup particularități care îl desemnează de asemenea drept un subiect de studiu în sine, cu propriile sale problematici.

Spre deosebire de grădinile urbane – fie ele rezidențiale sau publice -, grădina reședinței de țară este în mai mică măsură supusă constrângerilor sau presiunilor. Ea face parte dintr-un sistem interdependent alcătuit din peisaj, amenajare exteroară, obiect de arhitectură, este adesea de dimensiuni extinse, putând cuprinde amenajări utilitare, amenajări ornamentale – de obicei în apropierea reședinței – și amenajări libere, aflate într-o relație firească și continuă cu natura înconjurătoare. Desenul lor reflectă preferințele unui grup restrâns, limitat adesea la proprietar și grădinarul creator. Cu excepția zonei de contact cu reședința propriu-zisă, aceste grădini sunt mai puțin tributare arhitecturii cât condițiilor topografice și stilului la modă. Arhitectura nu le determină, ci este o piesă cu care grădina conlucrează într-un ansamblu coerent la scară mai mare. Accesele și circulația ocupă o mică parte din suprafața unei astfel de grădini, componenta dominantă alcătuind-o suprafețele plantate. Transformări radicale în amenajarea acestor grădini necesită lucrări de amploare, cu intervenții asupra terenului și materialului vegetal, fapt care micșorează considerabil frecvența acestor transformări – le regăsim mai degrabă însoțind modificările majore de stil, cum ar fi renunțarea la amenajările în stil geometric francez și adoptarea amenajărilor în stil peisager englez. Totodată, presiunile investitoare din mediul rural fiind mai scăzute decât cele din mediul urban, proprietățile își păstrează adesea configurația și amenajarea – sau acestea, datorită amplorii lor, nu sunt afectate major de unele eventuale modificări.

În ce privește perioada de timp amintită, cuprinzând grădinile renascentiste și baroce alături de grădinile peisagere ale iluminismului și epocilor clasice și romantică, alegerea ei reflectă faptul că această perioadă a reprezentat vîrstă de aur în arta grădinilor. Dincolo de perioada interbelică, pe de o parte catalogarea de *grădină istorică* devine discutabilă, iar pe de altă parte devine din ce în ce mai dificil de a stabili apartenența grădinii istorice la un stil oarecare. Periodizările date de istoria artei nu mai sunt adecvate, iar alte demersuri

conceptuale sunt potrivite doar unui număr limitat de cazuri.²¹ Cât despre grădinile perioadei medievale, deși multe pot fi spuse, nu multe pot fi arătate. Asemănător, grădinile epocilor Renașterii și barocului nu mai sunt păstrate în starea lor originală, dar o idee acceptabilă despre aceste grădini istorice se poate obține din desene vechi, din elementele ce au supraviețuit pe sit și, în câteva cazuri, din încercări de a recrea arhitectura grădinii.

Grădinile istorice descoperite și abordate în studiul de față sunt de amplori diferite, astfel încât, până la urmă, termenul de "grădină" pe care titlul lucrării îl afirmă este mai degrabă generic, suprafața întinsă și complexitatea unora dintre amenajări putând justifica foarte bine și folosirea termenului de "parc". Titlul prezentei lucrări păstrează doar termenul de "grădină" întrucât acesta se asociază firesc amenajărilor rezidențiale – tip aprofundat în studiu – spre deosebire de cel de "parc" ale cărui conotații prezente desemnează mai degrabă amenajările publice.

Dincolo de introducerea în istoriografia grădinilor istorice transilvănenă și de raportarea stilistică la contextul european în general și central-european în special – prezentări care, după prima parte a argumentării studiului, compun partea a doua și a treia a lucrării –, studiul își propune, ca principal obiectiv, alcătuirea unei topografii a amplasamentelor de potențial interes din perspectiva temei grădinilor istorice transilvănenă.

Această topografie este structurată în două categorii distincte. Prima categorie abordează amplasamentele a căror valoare este deja semnalată prin includerea lor ca atare – grădini/parcuri istorice aferente reședințelor istorice nobiliare de țară – în Lista Monumentelor Istorice 2004.²² A doua categorie desemnează un număr de amplasamente, respectiv amenajări – aparținând același tip – care prezintă interes fie prin printr-o compozitie încă lizibilă fie prin prezența unor elemente supraviețuitoare de vegetație sau "mobilare". Dacă prezentarea amplasamentelor din a doua categorie este succintă, rezumându-se la desemnarea sitului și a elementelor care îi conferă interes, prezentarea amplasamentelor din prima categorie se constituie într-o analiză după un număr de criterii a fiecărui amplasament, propunând astfel o structură pe care informația se poate găsi și în continuare. Pe lângă circumstanțele istorice ce au condus la construcția, remodelarea sau declinul castelelor selectate, această analiză se concentrează asupra arhitecturii și amenajărilor exterioare. Astfel, pentru fiecare din amplasamentele clasate drept monumente istorice, analiza cuprinde:

²¹ Ehrenfried KLUCKERT: *European Garden Design from classical antiquity to the present day* (Könemann – Tandem Verlag GmbH, 2005), p. 6.

²² Am păstrat referințele la această variantă a Listei Monumentelor Istorice, care coincide cu începutul preocupărilor mele legate de subiect, deși Lista Monumentelor Istorice a primit între timp actualizări în anii 2006 și 2010.

GRĂDINI ISTORICE ÎN TRANSILVANIA

- . **date generale** referitoare la proprietari, etape de construcție, stil arhitectural, constructori
- . **descriere** punctând aspecte legate de:

- peisaj general (formațiunile principale de relief, cursurile de apă, prezența unor elemente dominante)
- amplasament (localizare în cadrul așezării, forma generală a sitului, caracterul limitelor)
- relief local și disponerea elementelor majore (topografia locului, localizarea elementelor majore pe sit: zona de acces, reședința, parcul, alte elemente naturale sau construite)
- acces și amenajările de acces (localizarea acceselor – pe proprietate și în reședință - și descrierea amenajărilor aferente)
- reședința și relația sa cu amenajările exterioare (descrierea volumelor principale ale reședinței și a dispozitivelor de legătură cu exteriorul)
- amenajarea exterioară (compoziție, disponerea vegetației, elemente de vegetație, paviment, obiecte ornamentale, construcții ornamentale)

Surse bibliografice pentru amplasamentul studiat sunt indicate în încheierea analizei.

În urma observațiilor făcute pe teren, am distins totodată trei criterii prin care valoarea grădinilor studiate poate fi judecată: primul se referă la existența calităților compozitionale ale amenajării create; al doilea se referă la existența unor specii valoroase - parcuri dendrologice în care mare parte din suprafața terenului este ocupată de o plantație de specii valoroase de arbori și arbuști, intențile compozitionale concentrându-se de obicei în grădina ornamentală, pe o suprafață relativ mică din imediata apropiere a clădirii sau ansamblului de clădiri; al treilea se referă la o relație particulară cu peisajul sau terenul, relație ce conferă la rândul său un caracter particular amenajării.

Caracterul perisabil al materialului vegetal - care în lipsa îngrijirii se sălbăticește, se deteriorează sau dispără -, face ca în numeroase locații urmele fostelor amenajări să fie foarte fragile, riscând să dispară cu totul. Prin paleta largă a siturilor abordate și prin structura analizei lor, lucrarea de față se dorește a fi o bază de pornire a studiului continuu și aprofundat al amenajărilor peisagere transilvănene, un instrument în munca laborioasă de întreținere, restaurare și valorificare a acestor situri.

Totodată, lucrarea dorește să demonstreze imensul potențial turistic al arealului studiat, încă neintrodus într-un circuit coerent, dar care riscă în schimb, în unele cazuri, de a se deteriora cu totul.

Pe parcursul ultimilor cinci ani, majoritatea grădinilor prezentate au constituit obiect al vizitei și documentării fotografice în scopul studiului. Deși numeroase amplasamente de potențial interes nu au ajuns să fie vizitate și prin urmare nu sunt incluse studiu, totuși ambiția de a prezenta o paletă suficient de cuprinzătoare - geografic vorbind - de grădini istorice transilvănene a fost în mare parte realizată.

GRĂDINI ISTORICE ÎN TRANSILVANIA

Dintre amplasamentele prezentate, datorită stării lor, puține sunt de interes general istoric și artistic sau comparabile cu reședințe din alte zone ale Europei Centrale. Dar poate tocmai degradarea lor generalizată le aduce în atenție ca un grup compact, iar studiul încearcă să consemneze ceea ce acum se mai păstrează, înainte ca dispariția să fie completă. Deși din acest punct sau moment drumul se bifurcă, prefigurându-se, pentru unele distrugerea inevitabilă, pentru altele reabilitarea, numărul celor ce ar intra în ultima categorie nu poate fi unul mare sau majoritar: starea avansată de degradare a prea multora dintre ele nu permite fizic o astfel de revenire - decât, poate, prin reconstrucție.

Concentrându-se pe un segment restrâns al grădinilor istorice transilvănenе – grădinile de agrement ale reședințelor de țară – proiectul lasă deschise, pentru o cercetare ulterioară, teme precum: grădini medievale; grădini ale reședințelor urbane; promenade și parcuri publice urbane create de la sfârșitul secolului al XVIII-lea până în perioada interbelică; grădini botanice. Totodată, topografia prezentată permite numeroase completări și o detaliere consistentă în continuare, cu accent pe descoperirea etapelor istorice de formare a amenajărilor discutate.

II.

INTRODUCERE ÎN ISTORIOGRAFIA GRĂDINIILOR ISTORICE TRANSILVĂNENE²³

Deși în număr redus, studiile referitoare la grădinile și parcurile cu valoare istorică din Transilvania, pot fi grupate în câteva categorii ce sugerează totodată tipul preponderent de interes manifestat într-o anumită perioadă față de arhitectura peisageră în general și aspectele sale istorice în special.

Astfel, înainte de secolul XVII, *inventarele domeniilor nobiliare* și diverse *documente economice* privitoare la acestea sunt cele care ne vorbesc despre eventualele amenajări peisagere aferente reședințelor. *Literatura botanică și de horticultură* își face simțită prezența pe parcursul secolului al XVII-lea, *însemnările de călătorie* caracterizează secolul XVIII, iar *ghidurile de călătorie* apar și se răspândesc în secolul XIX. La acestea adăugăm studii privind *castelele ardeleni* precum și *monografiile unor așezări*, interesul pentru acest gen de lucrări simțindu-se deja din ultimele trei decenii ale secolului al XIX-lea. *Literatura amenajării sau arhitecturii peisagere* (prezentând principii de proiectare sau sinteze istorice) se formează în secolul XX. Totodată, sunt de interes lucrări vizând *restaurarea grădinilor istorice*, inclusiv cartele grădinii istorice și a restaurărilor.

Izvoarele și documentele privind grădinile istorice sunt în număr redus și adesea lacunare și neconcludente. De regulă, ele stabilesc amplasamentul și certifică faptul că a existat o grădină; uneori creează și o imagine mai mult sau mai puțin complexă despre evoluția grădinii respective. Aceste documente pot fi cartografice, iconografice, literare etc.²⁴

În categoria documentelor cartografice și iconografice sunt cuprinse hărți sau planuri de epocă, desene, gravuri, etc.²⁵ Pentru amenajările peisagere transilvăneni, hărți sau planuri de epocă avem, în număr mai redus, începând cu secolul XVIII, și mai numeroase începând cu secolul XIX, mai ales în cea de-a doua jumătate a sa. Iar ele înfățișează amenajări de interes public: primele promenade urbane, primele parcuri publice. Amenajările rezidențiale rămân în umbră: fie că erau prea mici, iar amenajarea lor nu necesita neapărat redactarea unui plan, fie că schițele sau planurile elaborate nu s-au păstrat în arhivele familiale. Găsim în arhive, uneori, schițe sumare neidentificate, sau planuri la scară mare reprezentând limitele domeniilor, împărțirea pădurilor, drumuri de acces etc. Planuri ale grădinilor rezidențiale găsim începând cu secolul XIX, sub formă fie de reconstituiri, fie de proiecte.

²³ Vezi și Andreea MILEA: *Scurtă istoriografie a parcurilor istorice transilvănenene*. În *Logia* (revista Facultății de Arhitectură și Urbanism a UTCN) nr. 10/2007-2008 (U.T.Press, Cluj-Napoca, 2008), pp. 94-100.

²⁴ Gheorghe CURINSCHI VORONA: *Arhitectură Urbanism Restaurare* (Editura Tehnică, București, 1996) p. 376.

²⁵ Idem.

Tablouri, gravuri, desene, ilustrate, sunt și ele surse de informații, redând aspectul amenajării la epoca reprezentării sale.

Cele mai importante izvoare sunt reprezentate de inventarele domeniilor nobiliare²⁶ în care apar uneori și descrieri ale grădinilor aferente reședințelor, accentul căzând însă asupra valorii materiale și nu estetice a acestora. Astfel, în ciuda nuanței descriptive, caracterul informației este unul pragmatic: inventarierea sau tranzacționarea bunurilor. Documente economice, acte de vânzare-cumpărare, împroprietărire, note de cancelarie etc., oferă date referitoare la dimensiunile terenurilor, destinațiile lor, numesc proprietarii succesiivi și prețurile pentru care s-au făcut unele tranzacții sau unele lucrări.²⁷

Din rândul documentelor literare, cele beletristice pot avea o mare încărcătură subiectivă în mesajul lor, ceea ce îndeamnă la circumspectie în valorificarea informațiilor astfel dobândite. Aceste scrimeri capătă un plus de interes atunci când surprind evoluția în timp a unei grădini, prin existența a mai multe referiri la același subiect, datorate mai multor autori, în secvențe de timp diferite.²⁸

Literatura botanică și de horticultură din Transilvania secolului al XVII-lea. Printre titlurile care circulau la acea vreme, cel mai întâlnit era cel al lui Melius Juhász Péter: *Herbarium. Az fáknak, füveknek nevekről, természetekről és hasznairől* [Ierbar. Despre denumirile și caracteristicile copacilor și ierburiilor și despre utilizarea lor]. Publicat la Cluj în 1578 în atelierul tipografic al văduvei lui Heltai Gáspár, el a reprezentat primul tratat de științele naturii în limba maghiară și, de la apariția sa și pe tot parcursul secolului al XVII-lea, principala lucrare de botanică în limba maghiară. Publicarea sa a determinat o evoluție a tradiției cunoașterii populare a plantelor înspre documentele scrisе și un proaspăt interes pentru cărți, în spiritul european al timpului. Adevăratul titlu al cărții, subtitlul *Despre denumirile și caracteristicile copacilor și ierburiilor și despre utilizarea lor*, ne informează despre intenția autorului și despre conținutul cărții: copaci și ierburi, denumiri, gândurile autorului privind teoria și practica.

În a doua jumătate a secolului al XVII-lea au fost publicate primele două lucrări de horticultură în limba maghiară. Cea scrisă de Lippay János, *Posoni kert* [Grădina din Bratislava], a fost publicată în trei volume: primul volum, intitulat *Virágos-kert* [Grădina cu flori], a fost

²⁶ Surse arhivistice: Direcția Arivelor Naționale Județul Cluj; B. Nagy Margit: *Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták. XVII–XVIII. századi erdélyi összeírások és leltárak* (Editura Kriterion, București, 1973); Kovács András: "Magna Curia din Deva. Contribuții la istoria construcțiilor" în *Ars Transsilvaniae* 3/1993 pp.153-174.

²⁷ Gheorghe CURINSCHI VORONA, *op. cit.*, p. 376.

²⁸ Ibidem pp. 376-377.

publicat la Nagyszombat în 1664; al doilea, *Veteményes kert* [Grădina de legume], la Viena în 1664; iar al treilea, *Gyümölczös kert* [Grădina pentru fructe], tot la Viena, dar de data aceasta postum, în 1667, sub supravegherea nepotului autorului, Lippay György jr.. Cealaltă lucrare, *Kerti dolgoknak le-írása* [Descrierea lucrărilor horticole], publicată de Nadányi János la Cluj în 1669, este de fapt traducerea lucrării francezului Antoine Mizaldus, publicată pentru prima dată în 1576, și în care acesta a reunit esențialul cunoștințelor sale despre horticultură, în special despre cultura și îngrijirea ce trebuie dată pomilor fructiferi; în ea accentul cade asupra lucrărilor din grădină, iar exigențele estetice nu sunt nici măcar secundare.

Mai circulau și alte lucrări cu influență asupra exigențelor nobilimii, printre care și cel mai renomit album de ilustrații botanice din epocă: *Hortus Eystettensis...*, lucrarea lui Basilius Besler, publicată în 1613.

Însemnările de călătorie ne oferă mai degrabă o descriere subiectivă decât o prezentare sistematică a locurilor, ideile vehiculate în astfel de scrieri constituind în mare parte păreri personale și de moment ale autorului, supuse formației acestuia precum și arbitrarului împrejurărilor în care locul respectiv a fost percepțut. Aprecierea acestor însemnări trebuie să fie una selectivă, critică, raportându-le la reperele date de literatura de specialitate a epocii.²⁹

În 1792 apare la Bratislava lucrarea: *Reise von Pressburg nach Siebenbürgen* [Călătorie din Bratislava în Transilvania], scrisă de directorul teatrului din Sibiu, Christoph Ludwig Seipp, care s-a ocupat mult în cartea sa cu Sibiul, ale cărui numeroase parcuri l-au fermecat îndeosebi.³⁰

Însemnare a călătoriei mele Constandin Radovici din Golești făcută în anul 1824, 1825, 1826, tipărită la Buda în 1826, cea mai importantă scriere a boierului și cărturarului român Constantin (Dinicu) Golescu, cuprinde notele de drum ale acestuia, cu referiri critice la starea socială și culturală a Țării Românești.

Ghidurile de călătorie, reprezentative începând cu secolul XIX, au un dublu scop: pe de o parte de atragere a cât mai multor turiști printr-o prezentare plăcută a locurilor, iar pe de altă parte de oferire a unor informații extrem de practice legate de posibilele călătorii. Printre alte elemente de atracție sunt descrise și unele aspecte ale peisajului sau amenajărilor peisagere - în special a celor publice -, într-o manieră relativ succintă. Ghidurile de acest fel,

²⁹ Vezi Maria HOLBAN, Maria Matilda ALEXANDRESCU-DERSCA BULGARU, Paul CERNOVODEANU, Ion TOTOIU, Mustafa Ali MEHMET: *Călători străini despre țările române*, 9 volume (Editura Științifică și Enciclopedică, Editura Academiei Române, București, 1968-).

³⁰ Emil SIGERUS: *Vom alten Hermannstadt. Mit 20 Bildern in Lichtdruck* (Druck und Verlag von Jos. Drotleff, Hermannstadt, 1922), p. 202.

datând din secolul XIX, amintesc primele tentative de organizare a promenadelor publice, dezvoltate ulterior în parcuri-promenadă. Totodată, prin descrierea peisajului natural, schițează sugestiv contextul geografic în care se găsesc diversele amplasamente ale amenajărilor peisagere, permitând urmărirea unor relații de determinare între natural spontan și natural amenajat. De la apariția sa, această categorie de scrieri a avut o prezență constantă, continuând să se îmbogățească cu noi titluri și având meritul unei inventarieri permanente actualizate.

Dintre primele lucrări de gen face parte lucrarea lui E. A. Bielz, *Siebenbürgen. Ein Handbuch für Reisende* [Transilvania. Ghid de călătorie], publicată pentru prima dată în 1881, ajunsă în 1903 la a treia ediție, prelucrată de Emil Sigerus și însoțită de ilustrații, planuri de orașe și o hartă a Transilvaniei. Unul din capitolele acestei ediții, *Die grössten Heilbäder und Kurorte Siebenbürgens* [Cele mai mari stațiuni balneare și de tratament din Transilvania], alcătuit de Emil Sigerus, ieșe de sub tipar ca lucrare separată, tot în 1903, sub denumirea *Almanach der grössten siebenbürgischen Heilbäder und Kurorte* [Almanahul celor mai mari stațiuni balneare și de tratament din Transilvania]. În 1905, de același Emil Sigerus, apare lucrarea *Erdélyen keresztül. Turistautózás 58 képpen*, republicată ulterior, în 1923 și 1925, în traducere germană [Durch Siebenbürgen. Eine Wanderung in 58 Bildern], respectiv română [Prin Ardeal. O excursiune. 58 vederi].

După 1970, în cadrul colecției de *Ghiduri turistice județene și municipale* editată la Editura Sport-Turism, au început să apară – timp de câțiva ani, doar – unele date despre palatele, castelele și conacele din România, uneori cu menționarea grădinilor lor, autorii acestor lucrări mărginindu-se la o scurtă descriere, de multe ori fără a fi pomenit numele proprietarilor. În aceste lucrări apar totodată date despre parcurile urbane.

După 1990, *Enciclopedia geografică a României* de Dan Ghinea a încercat o inventariere a palatelor, castelelor, conacelor, rezumându-se însă la a transcrie din *Lista Monumentelor Istorice* datele sumare pe care aceasta le oferea despre reședințele boierești, nobiliare și regale din România, într-o enumerare lipsită de detalii.

Studii privind castelele ardelene și monografiile ale unor așezări. Lucrarea lui Bíró József, *Erdélyi Kastélyok* [Castele transilvănene], a fost publicată la Budapesta în 1943. Un gen diferit de lucrare, în care grădinile și parcurile ocupă un loc secundar, sau mai degrabă subordonat problematicii mai complexe a castelelor ardelene.³¹ Totuși, segmentul dedicat

³¹ Tot din această categorie putem aminti: RADOS Jenő, *Magyar kastélyok* [Castele maghiare] (Királyi Magyar Egyetemi nyomda, Budapest, 1931); B. NAGY Margit, *Stílusok, művek, mesterek. Művészettörténeti tanulmányok* [Stiluri, creații, meșteri. Studii de istoria artei] (Editura Kriterion, București, 1977); HORVÁTH Hilda, *Régvolt magyar kastélyok* [Castele maghiare de odinioară] (Gemini,

grădinilor nu este unul lipsit de importanță, oferindu-ne date despre arta peisagistică la castele, despre grădinile franceze, engleze și de stil mai recent, proiectanții și recuzita lor. Mai găsim în această lucrare și alte aspecte interesante legate de prezența grădinilor și parcilor, anume cele legate de artele plastice (sculpturi și sculptori), stilul de viață adoptat la castele (rutina sau desfășurarea activităților de zi cu zi), de petreceri (dansuri, piese bucolice, reprezentări teatrale), vânătoare (cu câinii și păsăretul de vânătoare), cai (cu grajdurile, manejurile și sporturile pe care le presupun), plimbarea cu trăsura, precum și cele legate de evenimentele majore ale nașterii, căsătoriei sau morții. Fiecare din acestea, într-o anumită proporție, își leagă desfășurarea de cadrul oferit de amenajările peisagere.

O lucrare recentă aparținând aceluiași tip o reprezintă cea a lui Narcis Dorin Ion, *Castele, palate și conace din România*, editată de Fundația Culturală Română la București în 2002. Găsim în aceasta descrieri complexe ale unui număr însemnat de reședințe nobiliare de pe întregul teritoriu al României, de interes pentru prezentul studiu fiind cea a castelului Bran (BV), cea a castelului regal din Săvârșin (AR) și cele ale castelelor familiei Mocioni din Banat.

Cronicile și monografiile orașelor, fără a face din amenajările peisagere un subiect în sine, se înscriu și ele în rândul surselor de informații pe această temă. Putem aminti de cronica lui Emil Sigerus, *Chronik der Stadt Hermannstadt: 1100-1929* [Cronica orașului Sibiu: 1100-1929], publicată la Sibiu în 1930 și republicată de numeroase ori, atât în limba română - pentru prima dată în 1997 [Cronica orașului Sibiu: 1100-1929] -, cât și în limba maghiară - pentru prima dată în 2006 [Nagyszében város krónikája: 1100-1929]. Tot Emil Sigerus publică la Sibiu, în 1922, monografia *Vom alten Hermannstadt* [Din Sibiul vechi], retipărită în 1928.

Alte monografii interesante pentru subiectul nostru, fără a putea epuiza numărul lor, sunt cele ale lui: Orbán Balázs, *A székely föld leírása* [Descrierea ținutului secuiesc], publicată la Pesta în 1888; Borovszky Samu, *Bihar vármegye és Nagyvárad* [Comitatul Bihar și Oradea], publicată la Budapesta în 1901, *Csanád vármegye története* [Istoria comitatului Cenad], publicată la Budapesta în 1896-1897, *Szatmár vármegye, Szatmár-Németi* [Comitatul Satu Mare, Satu Mare], publicată la Budapesta în 1910, *Temes vármegye* [Comitatul Timiș], publicată la Budapesta în 1911, *Torontál vármegye* [Comitatul Torontal], publicată la Budapesta în 1911; Szongott Kristóf, *Szamosújvár, a magyar-örnény metropolisz irásban és képeken* [Gherla, metropola ungaro-armeană în scrieri și imagini], publicată la Gherla în 1893, și *Szamosújvár szabad király város monográfiája 1700-1900* [Monografia orașului liber regal Gherla 1700-1900], publicată la Gherla în 1901 (primele trei volume) respectiv 1903 (cel de-al patrulea volum); Tagányi Károly, Réthy László, Pokoly József, *Szolnok-Doboka vármegye monográphiája*. A

Budapest, 1998); SISA József, *Kastélyépítészet a historizmusban* [Arhitectura castelelor în perioada istorismului], în ZÁDOR Anna (editor), *A historizmus művészete Magyarországon* [Arta istorismului în Ungaria] (MTA Műv. Tört. Kutatóintézet, Budapest, 1993), pp. 65-78.

GRĂDINI ISTORICE ÎN TRANSILVANIA

vármegye általános leírása, múltja és megalakulásának ismertetése [Monografia comitatului Solnoc-Dăbâca. Descriere generală a comitatului, expunerea trecutului și înființării sale], vol. 1, publicat la Dej în 1901; Tagányi Károly, Réthy László, Kádár József, *Szolnok-Doboka vármegye monográphiája. A vármegye községeinek részletes története* [Monografia comitatului Solnoc-Dăbâca. Istorico detaliat al comunelor din comitat], vol. 2-7, publicate la Dej între 1900-1905; Jakab Elek, Szádeczky Lajos, *Udvarhely vármegye története a legrégebb időtől 1849-ig* [Istoria comitatului Odorhei, din cele mai vechi timpuri până în 1849], publicată la Budapesta în 1901; Petri Mór, *Szilág vármegye monographiája* [Monografia comitatului Sălaj], publicată la Budapesta în 1901; Vofkori György, *Székelyudvarhely – várostörténet képekbén* [Odorheiu Secuiesc – istoria orașului în imagini], publicată la Cluj în 1995 și 1998; Virgil Pop, *Armenopolis, oraș baroc*, publicată la Cluj în 2002; Herepei János, *Kolozsvár Történeti Helyrajza* [Topografia istorică a Clujului], publicată la Cluj în 2004; Gheorghe Fleșer, *Cetatea Alba Iulia – edificii istorice și amenajări urbanistice*, publicată la Alba Iulia în 2006.

Literatura amenajării sau arhitecturii peisagere. Primele două lucrări de amprentă privind subiectul nostru datează din decenile cinci și șase ale secolului al XX-lea: cea a lui Raymund Rapaics, *Magyar Kertek. A kertművészeti Magyarországon* [Grădini maghiare. Arta peisagistică în Ungaria], publicată pentru prima dată la Budapesta în 1940 și retipărită în 1993, respectiv cea a lui Rică Marcus, *Parcuri și grădini în România*, publicată la București în 1958. Ambele lucrări depășesc simpla descriere a soiurilor de plante sau cea de interes turistic, încercând mai degrabă o prezentare din perspectiva cronologică a creării grădinilor sau parcurilor respective, urmărind totodată încadrarea în curente majore ale amenajărilor peisagere. Preocuparea pentru stilul amenajării, compunerea parcursului, disponerea și alcătuirea vegetației, încadrează aceste lucrări într-un alt domeniu decât cel al literaturii botanice sau horticole sau al ghidului de călătorie, și anume în domeniul *literaturii amenajării sau arhitecturii peisagere*.

Din categoria lucrărilor generale de arhitectură peisageră care amintesc de amenajările transilvănene face parte cea de Ana-Felicia Iliescu, *Arhitectură Peisageră*, publicată la București în 2003, abordare mai complexă căreia lucrarea lui Marcus Rică, *Parcuri și grădini în România*, amintită deja, i-a servit de altfel ca sursă bibliografică principală pentru capitolul referitor la grădinile din România. Mai complexă ca întindere, dar mai sumară ca detaliere, *Arhitectura Peisageră* abordează, dincolo de creațiile autohtone de arhitectură peisageră, și: evoluția concepțiilor în arhitectura grădinilor; aspecte de conservarea și crearea peisajelor ca parte integrantă a protecției mediului înconjurător; repartiția, dimensionarea, profilarea și organizarea spațiilor verzi; principii generale de proiectare a peisajelor; noțiuni de bază și principii de compoziție în arhitectura grădinilor, elemente componente ale amenajărilor peisagistice și modul lor de tratare; metodologia proiectării peisagistice.

În urma unui interes crescând față de peisaj în general, fie că e vorba de cel nealterat sau de cel în care s-a intervenit prin amenajare, precum și față de grădinile și parcurile istorice în special, considerate drept o componentă importantă a istoriei culturii, pot fi enumerate o serie de studii de date recentă: Székely György Sebestyén, *Az ebesfalvi virágos bácsi kert. Adalékok a XVII. századi erdélyi kertkultúra történetéhez* [Grădina cu flori vieneză din Dumbrăveni. Contribuții la istoria grădinăritului în Transilvania secolului al XVII-lea], redactat la Cluj în 2001, dar nepublicat; Fekete Albert, *Kolozsvári Kertek. A régi Kolozsvár zöldterületei* [Grădini clujene. Spațiiile verzi ale Clujului de odinioară] apărută la Cluj în 2004; Fekete Albert, *Az erdélyi kertművészeti Maros menti kastélykertek* [Arta peisagistică transilvăneană. Grădini ale castelelor de pe Valea Mureșului] apărută la Cluj în 2007; Cornelia Feyer și Dunja Richter, *Historische Parkanlage. Sommerresidenz Samuel von Brukenthal. Die Geschichte des Parks* [Parcuri istorice. Reședința de vară Samuel von Brukenthal. Istoria parcului] publicat în *Bibliotheca Brückenthal VI* în 2007, etc.³²

Dintre **lucrările privind restaurarea grădinilor istorice**, două au fost de interes pentru acest studiu: Carta Grădinii Istorice elaborată la Florența în 1981 și adoptată de ICOMOS în 1982 drept o anexă a Cartei Internaționale pentru Conservarea și Restaurarea Monumentelor (Veneția, 1964-65), care acoperă domeniul specific de interes; și lucrarea lui Gheorghe Curinschi Vorona, *Arhitectură Urbanism Restaurare*, publicată la București în 1996 – aceasta din urmă prin schițarea câtorva aspecte legate de calitatea de *monument de cultură* a grădinii istorice, caracterul specific al grădinii istorice (particularitățile materialului vegetal), metodele de investigare proprii peisagisticii (analogia, analiza plantației existente, investigația pedologică), relevul peisager și longevitatea peisageră.

Informațiile culese în urma analizei lucrărilor enumerate acoperă în mică măsură problematica ansamblului grădinilor istorice transilvăneni; astfel, prezentul studiu vine pe un teren în mare parte liber, încercând să aducă o completare în istoriografia problemei.

³² Pentru istoricul domeniului de la Avrig vezi și Georg Adolf SCHULLER: *Samuel von Brukenthal* (R. Oldenbourg Verlag, München, 1969).

III.

RAPORTARE STILISTICĂ LA CONTEXT

Apartinând unei mai largi așa-zise "zone de contact", de întâlnire a două culturi distincte, orientală și occidentală, teritoriul transilvănean, datorită legăturilor diplomatice, economice și culturale pe care le dezvoltă cu Occidentul, se află –în perioada studiată – preponderent sub influența acestuia. Stilul de viață al nobilimii transilvăneze este influențat în cea mai mare măsură de stilul de viață al aristocrației central-europene, care, la rândul său, urmează modelul vest-european, cel ce produce și impune în epocă noile tendințe. Asemenea altor aspecte, amenajările grădinilor central-europene și transilvăneze se supun astfel curentelor generale ale Europei Occidentale, în încercări – uneori comparabile, alteori mai modeste – de reiterare a strălucirii reședințelor nobiliare ale acesteia.

III.a.

Grădini istorice în Europa: stiluri definitorii

Renaștere și manierism

Renașterea italiană a transformat natura în elementul central al unei noi atitudini față de viață, al cărei cadru ideal era reprezentat de vila și grădina la țară, private ca refugiu.³³ În 1485, Leon Battista Alberti a fost primul care a sugerat o relație între arhitectură, grădină și artele frumoase, cărora le aparțineau sculpturile de grădină. Grădina trebuia organizată după modelul arhitectural cu ax central și puncte de fugă în perspectivă.³⁴ La începutul secolului al XVI-lea, Bramante - prin sistematizarea grădinii Belvedere din Vatican - și apoi Raffael - prin proiectarea grădinilor vilei Madama de lângă Roma - au inițiat principii arhitecturale de amenajare a grădinilor, urmate și dezvoltate ulterior de numeroși alți arhitecți.³⁵ Principiile amenajării grădinilor antice – simetria, organizarea arhitecturală a spațiilor, legătura dintre clădire și grădină prin elemente decorative construite, prezența sculpturilor, utilizarea vegetației tunse - au fost adoptate și recreate într-un stil original ce caracterizează grădinile italiene renascentiste. În aceste grădini, cu suprafețe nu prea mari, delimitate de ziduri și arcade, clădirea principală (palatul, vila) participă la ordonarea generală a compozиiei. Sistematizarea terasată este subordonată unui ax principal de perspectivă în sensul descendent al pantei. Axe secundare de perspectivă sunt dirijate în lungul aleilor rectilinii, către elemente ce captează interesul, aducând totodată varietate decorului: statui și fântâni constituindu-se, de cele mai multe ori, în reprezentări alegorice ale unor mituri antice.

³³ Wilfried ROGASCH: *Castles & Gardens in Bohemia and Moravia* (H.F. Ullmann – Tandem Verlag, 2007), p. 38.

³⁴ Idem.

³⁵ Ana-Felicia ILIESCU: *Arhitectură peisageră* (Editura Ceres, București, 2003), p. 44.

Pavilioane și case de plăcere sunt dispuse, în mod obișnuit, în mijlocul sau la marginile grădinii.³⁶ Sursele naturale de apă erau esențiale în amenajarea grădinilor: nu era vorba doar de irigații, ci și de jocuri fascinante de apă, iar în perioada manierismului erau agreate fântânile cu șotii, care împroșcau trecătorii cu apă dacă pășeau pe o anumită dală din pavaj. Un alt element caracteristic al grădinii renascentiste italiene era grota, un loc izolat și misterios, simbolizând trecerea spre lumea cealaltă.³⁷ Vegetația este tratată arhitectural, subordonată fiind compoziției geometrice: arbori dispusi în aliniament, ziduri verzi, garduri și borduri tunse, arbuști modelați în forme geometrice.³⁸

Baroc și rococo

Fără încrusteri stilistice majore, grădina barocă *italiană* a evoluat din cea renascentistă, aceasta reprezentând o influență mult mai puternică decât realizările franceze din aceeași perioadă. Compoziția cu caracter arhitectural, guvernată de echilibru și simetrie, s-a păstrat dar se observă atenuarea schematismului rigid, ortogonal, caracteristic secolului al XVI-lea prin integrarea de linii ample, curbe. Dimensiunile grădinilor s-au mărit, tinzând către transformarea în parcuri. Totuși, grădinile baroce italiene nu au ajuns la dimensiunile grandioase ale grădinilor din Versailles, care dominau peisajul înconjurător. Simetria lor față de ax nu s-a concentrat atât de strict asupra unei clădiri centrale, iar alcătuirea lor era mai mărunță și mai diversă. Pe când grădinile din Franța tineau să se extindă spre orizont, deschizând perspective mult dincolo de limitele parcului, în Italia terenul în pantă era folosit adesea pentru grădini terasate, cu axe rareori extinse dincolo de zona închisă a grădinii. Datorită climatului, parterrele sub formă de peluze erau rare, predominând în schimb copaci plantați, de cele mai multe ori, la intervale regulate, creând alei sau boschete.³⁹

Grădina barocă *franceză* este indisociabil legată de amenajarea grădinilor palatului din Versailles, proiectate de André le Nôtre pentru regele Ludovic al XIV-lea și. Spațiozitatea, raționalitatea și claritatea traseelor au format criteriul definitor al proiectării, iar monumentalitatea amenajării rezultă din tratarea arhitecturală a compoziției, desfășurată pe spații vaste. Palatul reprezenta nucleul grădinii, dispus fiind pe axul central de simetrie, ca reședință a domnitorului absolut, căruia întreaga natură îi era subordonată. Toate sistemele de axe pornesc de la acest nucleu, după trasee strict regulate. Unitatea de ansamblu este dată de ordonarea geometrică a părților componente față de o axă dominantă centrală, ce susține perspectiva principală pornind, de regulă, de la palat și dezvoltându-se pe o mare distanță în profunzimea peisajului creat; perspectivele secundare, perpendiculare pe cea

³⁶ Ibidem pp. 44, 46. Wilfried ROGASCH, *op. cit.*, p. 258.

³⁷ Ana-Felicia ILIESCU, *op. cit.*, p. 44. Wilfried ROGASCH, *op. cit.*, pp. 38-39.

³⁸ Ana-Felicia ILIESCU, *op. cit.*, pp. 46, 47.

³⁹ Wilfried ROGASCH, *op. cit.*, p. 39.

dominantă, devin axe de compoziție subordonate. Terenul este modelat în terase largi, cu denivelări mici, însotite de elemente construite specifice - ziduri de sprijin, rampe, scări, balustrade - racordate prin suprafețe plane - orizontale și înclinate - pe care sunt realizate compozitii geometrice. Perspectivele abil conduse și încadrate urmează direcțiile dominante de modelare a reliefului, întâlnind în zonele orizontale oglinzi întinse de apă, bazine și canale. În organizarea generală, simetria față de axe se realizează atât prin identitatea perfectă a elementelor care compun o anumită scenă - de exemplu, marile parterre -, cât și prin echilibrarea unor amenajări diferite, când acestea nu sunt cuprinse în același camp vizual - de exemplu, boschetele parcului -, imprimând mai multă variație ansamblului.⁴⁰

Romantism, clasicism și istorism

Pe la 1720, în Anglia s-a manifestat o revoltă radicală împotriva grădinii franceze, revoltă articulată inițial la nivel teoretic și literar, urmărind totodată obiective politice și estetice; implementarea practică a cerințelor s-a petrecut gradat. Astfel, criticii au văzut în *grădina geometrică* un simbol al monarhiei absolute, pe care o detestau, și o agresare a naturii - se făceau asemănări între creșterea dirijată prin tundere a copacilor și opresiunea politică.⁴¹

Amenajarea ideală a unei *grădini naturale* era reprezentată de un peisaj variat și ușor unduitor, din care liniile și unghiurile drepte lipseau. Aleile urmau să ţerpuiască prin parc după linii sinuoase, considerate drept cele mai frumoase. Peluzele urmau să alterneze cu pâlcuri rare de copaci, lăsați să crească natural, și cu structuri decorative ocazionale, aşa încât priveliștile în schimbare să poată provoca emoții diferite. Pâraie ţerpuitoare și lacuri cu țărmuri inegale și forme libere au luat locul fântânilor și cascadelor cu forme controlate. Grădinile cu *parterre broderie* au fost înlocuite cu peluze uniforme întinzându-se până în dreptul casei. Pentru a evita întreruperea perspectivei spre zona înconjurătoare, zidul de împrejmuire al parcului a fost îngropat într-un șanț larg, cunoscut sub denumirea de ha-ha. Scopul era de a crea o natură în *veșminte rafinate*, fapt influențat și de pictura peisageră.⁴²

Jean-Jacques Rousseau a jucat un rol decisiv în propagarea acestui nou tip de grădină. În 1761 a fost publicat pentru prima dată romanul său epistolar *La Nouvelle Héloïse, ou lettres de deux amans, habitans d'une petite ville au pied des Alpes*, în care contura o nouă filozofie de viață bazată pe contactul strâns cu natura, cu grădina în care omul ar putea găsi drumul înapoi spre originile propriei sale identități, spre naturalete. De aceea în grădină nu e loc

⁴⁰ Ana-Felicia ILIESCU, *op. cit.*, pp. 50-52. Wilfried ROGASCH, *op. cit.*, p. 202.

⁴¹ Wilfried ROGASCH, *op. cit.*, p. 220.

⁴² Idem.

pentru simetrie sau ordine. Fiindcă "natura nu plantează nimic în linie dreaptă", creșterea naturală a vegetației și caracterul natural al peisajului urmau să fie încurajate.⁴³

În parcul peisager în stil englez casa își pierde poziția dominantă, iar clădirile de parc, tot mai numeroase, câștigă independentă; ca elemente ce rețin privirile, ele contribuie la îmbogățirea vizuală a parcului, iar ca purtătoare simbolice de înțelesuri, ele semnalează un punct de vedere asupra lumii apartinând persoanei iluministe care le-a construit. În timp ce în Anglia ele erau numite, într-un mod auto-ironic, "follie" adică nebunii, germanii le-au dat nume ca "temple ale prieteniei" sau "case filosofice". Pluralismul stilurilor în secolul XVIII a făcut posibilă disponerea de piramide și obeliscuri egiptene alături de temple grecești și romane, case de ceai și pagode chinezești, moschei și băi turcești. Prin ele se urmărea exprimarea respectului față de culturile idealizate ale trecutului și locurilor îndepărtate. Castelele și ruinele gotice trebuiau să demonstreze conștiința tradiției și să facă referință la cultura istoristă a timpului. Imitațiile de ferme, mori și lăptării erau expresii ale unei noi căutări a vietii simple de la țară. Mausoleul familiei în stil clasicist sau neogotic este tipic pentru arhitectura de parc în secolul XIX.⁴⁴

III.b.

Grădini istorice în Europa Centrală: particularități⁴⁵

Renaștere și manierism

În **Germania**, grădina italiană renascentistă a stabilit atât modelul cât și principiile de amenajare, căci tradiții locale în domeniu nu existau. Modelul grădinii medievale de mănăstire nu mai corespunde cerințelor de ceremonial ale nobilimii. Datorită contactelor apropiate, politice și economice, dintre Italia și sudul Germaniei, cunoașterea tratatelor teoretice și a modalităților practice de proiectare a grădinilor italiene renascentiste a înaintat cu ușurință spre nord, răspândindu-se nu doar în marile capitale dar și în provincii.⁴⁶

Printre grădinile remarcabile ale acestei perioade se numără: grădina castelului Ambras lângă Innsbruck, grădina castelului Heiligenberg din Neufra (lângă Riedlingen pe Dunăre), grădina urbană de agrement din Hechingen, grădina princiară de agrement din Stuttgart, livada cu portocali din Leonberg,

⁴³ Ehrenfried KLUCKERT, *European Garden Design from classical antiquity to the present day* (Könemann – Tandem Verlag GmbH, 2005), p. 401.

⁴⁴ Wilfried ROGASCH, *op. cit.*, p. 258.

⁴⁵ Vezi și Andreea MILEA: *Grădini istorice în Europa Centrală*. În *Logia* (revista Facultății de Arhitectură și Urbanism a UTCN) nr. 11/2008-2009 (U.T.Press, Cluj-Napoca, 2009), pp. 45-56.

⁴⁶ Ehrenfried KLUCKERT, *op. cit.*, p. 128.

GRĂDINI ISTORICE ÎN TRANSILVANIA

Hortus Palatinus din Heidelberg, grădina castelului Braunschweig-Wolfenbüttel la nord de Halberstadt, grădina palatului Neugebäude (pe vremuri în afara porților Vienei).

Tranzitia de la goticul târziu la Renaștere s-a petrecut cu câteva decenii mai devreme în **Moravia** decât în **Boemia**, motivul principal fiind apartenența Moravei la regatul lui Matia Corvin de Ungaria, reprezentant al educației clasice la sfârșitul secolului al XV-lea, a cărui curte regală din Buda a fost prima curte renascentistă din afara Italiei și a cărei influență i-a determinat pe meșterii locali să dezvolte formele decorative ale noului stil, fără să-i adopte însă și principiile structurale, rămase chiar și după decenii, cele ale goticului târziu. Pentru aristocrația boemă, idealul castelului renascentist constă dintr-o structură simetrică cu patru aripi înconjurând o curte centrală cu arcade. Acest ideal a fost rareori realizat în întregime, de obicei, curtea fiind încadrată doar pe două sau trei din laturile sale. Prin tratatele lor, teoreticienii italieni de artă au reprezentat influența dominantă, atât pentru meșterii constructori cât și pentru proprietarii aristocrați dintre care mulți au călătorit în Italia, în misiuni diplomatice sau doar pentru a se educa.⁴⁷

Printre grădinile remarcabile ale acestei perioade se numără: grădinile castelului din Telč, grădina castelului din Jindřichův Hradec, grădina castelului din Bučovice, grădina *villei* din Kratochvíle. O grădină frumoasă a perioadei de tranzitie de la Renaștere la baroc, cu câteva elemente manieriste, este grădina cu flori din Kroměříž.

De pe teritoriul **Ungariei** din acea vreme, putem aminti grădinile castelelor familiei Esterházy din Kismarton, Galánta, Lakompak, Keresztur, Fehéregyház, precum și grădina episcopală din Bratislava.⁴⁸

Baroc și rococo

Joseph Furtenbach, maestrul constructor din Ulm care, prin tratatele sale teoretice, a direcționat evoluția grădinii baroce din sudul **Germaniei**, a publicat în *Architectura Recreationis - A Patra Grădină Nobiliară de Agrement* (1640) modelele de inspirație italiană pentru straturi de plante folosite de Heinrich Schickhardt la amenajarea livezii cu portocali din Leonberg. Sistemele de plantare propuse de el au fost adoptat în aproape fiecare grădină nouă din sudul Germaniei, iar scrierile lui Furtenbach au rămas folositoare în reconstituirea plantațiilor grădinilor baroce timpurii. Pe parcursul secolului al XVIII-lea, proiectarea și plantarea parterre-lor s-a modificat, punând accent pe ornamentația mare din buxus, pe integrarea labirinturilor și boschetelor, pe instalarea de bazine, canale și fântâni.⁴⁹

⁴⁷ Patrick BOWE: *Gardens in Central Europe* (New York, 1991); M. PRATT: *Great Houses of Central Europe* (London, 1990); Wilfried ROGASCH, *op. cit.*, pp. 22-23, p. 39.

⁴⁸ RAYMUND Rapaics: *Magyar Kertek. A kertművészeti Magyarországon* (Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1940), pp. 55-96.

⁴⁹ Ehrenfried KLUCKERT, *op. cit.*, p. 276.

GRĂDINI ISTORICE ÎN TRANSILVANIA

Printre grădinile remarcabile ale acestei perioade se numără: grădinile castelului Schönborn din Gaibach, grădinile castelului Schönborn din Weißenstein-Pommersfelden, grădina palatului Schönborn din Viena, grădina castelului Schleißheim în Oberschleißheim, grădina castelului Nymphenburg (lângă München), grădina castelului Augustusburg, lângă Brühl, grădinile castelului Clemenswerth (lângă Sögel), Grădina Mare Herrenhausen din Hanovra, grădinile Zwinger-ului din Dresda, grădinile Palatului Japonez din Dresda Neustadt, Grădina cea Mare din Dresda, grădinile castelului Pillnitz din Dresda, Grădina Großsedlitz (la sud-est de Dresda), grădinile Karlsberg în Kassel-Wilhelmshöhe, grădina castelului din Weikersheim, situl terasat al grădinii castelului Sanssouci din Potsdam, situl terasat al grădinii din Kamp Lintfort, grădina de stâncă Sanspareil lângă Bayreuth, grădina castelului Benrath, grădina Veitshöchheim lângă Würzburg, grădina castelului din Schwetzingen, grădina palatului Schönbrunn din Viena, grădina palatului de vară Liechtenstein din Viena, grădina castelului Belvedere în Viena, grădina barocă a castelului Mirabell din Salzburg.

Stilul baroc s-a răspândit cu o ușoară întârziere în **Boemia** și **Moravia**, așa cum făcuse și stilul renascentist, și a rămas ca influență artistică definitorie din 1620 până în ultima treime a secolului al XVIII-lea. Victoria habsburgilor catolici a adus Contrareforma în Boemia, iar clerici cu influență au început să comande clădiri potrivite statutului aristocratic: mănăstiri și colegii iezuite, altare și biserici de pelerinaj. Deseori, legăturile dintre aristocrație și cler sunt exprimate prin castele și mănăstiri învecinate. În ce privește amenajările peisagere din Boemia și Moravia, până în secolul XVIII, stilul italian a continuat să reprezinte influența definitorie. Si cu toate că, în tratatul său din 1675 [Lucrare de Arhitectură], prințul Karl Eusebius von Liechtenstein recunoștea superioritatea amenajărilor peisagere franceze, totuși aproape toți grădinarii ce lucrau pe proprietatea sa din Lednice erau italieni. Asemănător, alte grădini baroce din Boemia și Moravia, la sfârșitul secolului al XVII-lea, au fost proiectate de arhitectii castelului, de obicei italieni, iar castelul și grădinile erau private drept un întreg. Grădinăritul francez și-a impus influența începând cu cea de-a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.⁵⁰

Printre grădinile remarcabile ale acestei perioade se numără: grădinile castelului din Český Krumlov, grădinile palatului arhiepiscopal din Kroměříž, parcul castelului din Valtice (îmbinat cu cel din Lednice), grădina castelului din Troja, pădurea stațiunii balneare din Kuks, castelul din Jaroměřice, grădina castelului din Dobříš, parcul palatului din Veltrusy.

De pe teritoriul **Ungariei** din acea vreme, putem aminti grădina episcopală din Bratislava, grădina castelului din Féltorony, grădina și parcul din Kismarton, grădina castelului Zichy Miklós din Óbuda, grădina mănăstirii din Jászó, grădina castelului Bánffy din Bonchida (Bonțida), grădina castelului Teleki din Gernyeszeg (Gornești).⁵¹

⁵⁰ Patrick BOWE: *op. cit.*; M. PRATT: *op. cit.*; Wilfried ROGASCH: *op. cit.*, pp. 102-105.

⁵¹ RAYMUND Rapaics: *op. cit.*, pp. 97-144.

Romantism, clasicism și istorism

Conceptul grădinii peisagere, pornind de la filosofia lui Jean-Jacques Rousseau, s-a răspândit deosebit de repede în **Germania**. Scieri ale teoreticienilor grădinii engleze erau disponibile prin anii 1770, în traduceri în limba germană, și erau studiate cu grijă când se proiectau grădini noi. Aceste scieri li s-au adăugat teoriile lui Christian Cay Lorenz Hirschfeld, profesor de filosofie și estetică la Universitatea din Kiel. Deși nu avuse ocazia de a privi îndeaproape o grădină peisageră engleză, Hirschfeld a cercetat tipul și a redactat o listă de elemente și trăsături caracteristice. În *Theorie der Gartenkunst* [Teoria Artei Grădinăritului], publicată în 1779, el susținea percepția diferită grădinilor, în funcție de momentele zilei și anotimpurile anului. Totodată, a făcut o distincție între diversele amenajări, în funcție de dispoziția resimțită pe parcursul vizitei. Astfel, el vorbea despre grădini melancolice, voioase, sentimentale sau solemne, stări ce ar putea fi induse de vederea anumitor elemente vegetale. În lucrarea lui Hirschfeld, tipologia grădinilor era pentru prima dată extinsă, adăugând și grădinile publice la grădinile cimitirilor, mănăstirilor, spitalelor, băilor publice, universităților și castelelor. Hirschfeld considera că structura grădinii ar trebui să țină cont atât de grădina peisageră engleză, populară în acel moment, cât și de grădina barocă franceză, pentru a crea o grădină specific germană. Hirschfeld respingea "artificialitatea" grădinii rococo franceze, dar a văzut și în grădina peisageră engleză elemente de evitat, cum ar fi pavilioanele chineze pentru ceai sau alte clădiri decorative. Teoria lui Hirschfeld a fost consacrată curând drept o lucrare de referință în proiectarea grădinilor germane.⁵²

Printre grădinile remarcabile ale acestei perioade se numără: grădina peisageră din Wörlitz, parcul peisager din Wilhelmsbad (în apropiere de Hanau, lângă Frankfurt am Main), grădina peisageră din Wilhelmshöhe (în Kassel), Grădina engleză din München, Grădina Nouă din Potsdam, parcul Sanssouci din Potsdam, grădina peisageră Klein-Glienicke din Potsdam, Insula Păunilor din Berlin-Wannsee, fostul parc al castelului din Hohenheim, grădina peisageră a prințului Pückler de la Muskau, grădina peisageră a prințului Pückler de la Branitz.

Perioada relativ scurtă de clasicism dintre 1780-1840 a produs puține proiecte importante în castelele din **Boemia** și **Moravia**. Cu puține excepții, aristocrația nu avea nici un motiv să înceapă noi construcții costisitoare, și nici capitalul necesar pentru acestea. În stil clasicist, au apărut numeroase obiecte arhitecturale mărunte, sub formă de construcții de parc și structuri extravagante amplasate în grădinile peisagere engleze amenajate în acea perioadă.

În schimb, începând cu 1840, în perioada istorismului, numeroase castele importante au fost construite în Boemia și Moravia. Pentru ultima dată, familiile aristocrate au concurat în

⁵² Ehrenfried KLUCKERT: *op. cit.*, p. 406.

crearea de reședințe impresionante. Revoluția de la 1848, desființând sistemul feudal, nu a oprit aceste lucrări de construcții. Dimpotrivă, răscumpărarea eliberării, plătită de țărani foștilor lor stăpâni, era investită în transformarea castelelor. La început, cea mai puternică influență a venit din partea neogoticului englez, prin admirarea pentru succesul politic și economic al aristocrației engleze. După 1860, neogoticul a făcut loc pluralismului stilistic, aşa încât interioarele castelelor puteau fi mobilate în orice stil istoric, de la neogotic la neorococo. Tradiția istorică în arhitectura castelelor și amenajarea grădinilor lor a fost continuată fără întrerupere de reprezentanții aristocrației până la izbucnirea Primului Război Mondial.

De la începutul secolului al XIX-lea, grădinile în stil peisager englez au apărut pe aproape toate domeniile castelelor, iar predecesoarele lor baroce au fost în mare parte distruse. Entuziasmul pentru botanică atinge apogeul în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. În locul vechilor oranjerii, în care plantele subtropicale în ghivece stăteau doar pe timpul iernii, au apărut sere mari de sticlă în stil englez, în care plante tropicale, în special palmieri, puteau fi cultivate pe tot parcursul anului.

Printre grădinile remarcabile ale acestei perioade se numără: grădina castelului din Kynžvart, parcul castelului din Lednice (îmbinat cu cel din Valtice), grădina castelului din Hluboká, grădinile castelului din Sychrov, parcul castelului din Průhonice.

De pe teritoriul **Ungariei** din acea vreme, putem aminti grădina din Tóváros, grădina castelului din Hédervár, grădina cetății regale din Buda, grădina castelului Bánffy din Bonchida (Bonțida), grădina castelului Teleki din Gernyeszeg (Gornești), parcul castelului din Kismarton.⁵³

⁵³ Rapaics RAYMUND: *op. cit.*, pp. 145-236.

IV.

TOPOGRAFIA GRĂDINILOR ISTORICE TRANSILVĂNENE

IV.a.

Raportarea studiului la siturile înscrise pe Lista Monumentelor Istorice

În elaborarea studiului privind grădinile istorice transilvănenene aparținând reședințelor nobiliare de țară, primele amplasamente vizate au fost cele deja clasate drept monumente istorice, înscrise fiind pe Lista Monumentelor Istorice 2004 și, ulterior, pe Lista Monumentelor Istorice 2010 (v. fig. 2).⁵⁴ Cea mai mare parte dintre aceste amplasamente au făcut obiectul vizitei și cercetării pe teren pentru observarea stării actuale a amenajărilor peisagere vizate precum și a reședințelor de care aparțin. În itinerariile parcuse, urmărind și alte reședințe nobiliare aparținând perioadei studiate, s-au remarcat în plus o serie de alte situri, ale căror amenajări sau urme de amenajări peisagere le-am considerat de potențial interes, chiar dacă ele, ca grădină sau parc, nu sunt clasate drept monument istoric (clasarea referindu-se doar la reședința construită: palat, castel sau conac) (v. fig. 21).

⁵⁴ Dintre acestea, prea puținele informații descoperite pe parcursul cercetării despre: parcul castelului Purgly din Șofronea (AR), parcul conacului Beczasy din Dalnic (CV), parcul conacului Klobosiski din Gurasada (HD), parcul castelului Nopcsa din Zam (HD) și parcul curiei Teleki din Șomcuta Mare (MM), nu au făcut posibilă abordarea și analizarea lor în studiul de față.

GRĂDINI ISTORICE ÎN TRANSILVANIA

IV.b.

Grădini istorice transilvănești clasate drept monumente istorice

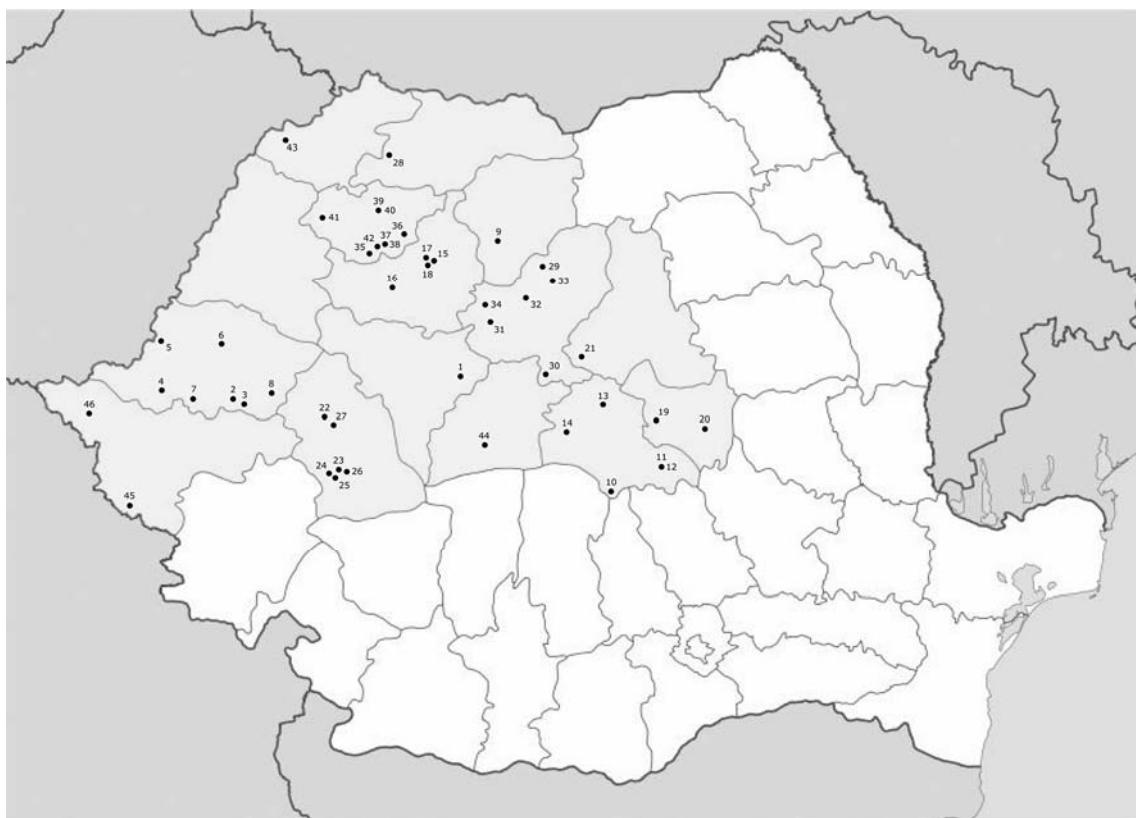

Fig. 2. Grădini istorice transilvănești clasate drept monumente istorice: **1** Sânmiclăuș (AB) parcul castelului Bethlen **2** Bulci (AR) parcul castelului Mocioni **3** Căpâlnaș (AR) parcul castelului Teleki **4** Fântânele (AR) parcul castelului Kövér-Appel **5** Macea (AR) parcul castelului Cernovici-Macea **6** Mocrea (AR) parcul castelului Solymosy **7** Odvoș (AR) parcul castelului Konopi **8** Petriș (AR) parcul castelului Salbek **9** Arcalia (BN) parcul castelului Bethlen **10** Bran (BV) parcul castelului Bran **11** Budila (BV) parcul castelului Beldy Ladislau **12** Budila (BV) parcurile castelelor Beldy Pál, Mikes și Nemes **13** Hoghiz (BV) parcul castelului Haller **14** Sâmbăta de Jos (BV) parcul castelului Brukenthal **15** Bonțida (CJ) parcul castelului Bánffy **16** Gilău (CJ) parcul castelului Wass-Bánffy **17** Luna de Jos (CJ) parcul castelului Teleki **18** Răscruci (CJ) parcul castelului Bánffy **19** Arcuș (CV) parcul castelului Szentkereszt **20** Zăbala (CV) parcul castelului Mikes **21** Cristuru Secuiesc (HR) parcul conacului Gyárfás **22** Mintia (HD) parcul castelului Gyulay Ferencz **23** Nălațvad (HD) parcul castelului Nalatzi-Fay **24** Păclișa (HD) parcul castelului Pogany **25** Săcel (HD) parcul castelului Nopcsa **26** Sântămăria-Orlea (HD) parcul castelului Kendeffy **27** Simeria (HD) parcul castelului Béla Fáy **28** Satulung (MM) parcul castelului Teleki **29** Brâncovenești (MS) parcul castelului Kendy-Kemeny **30** Criș (MS) parcul castelului Bethlen **31** Cuci (MS) parcul castelului Dégentfeld **32** Gornești (MS) parcul castelului Teleki **33** Gurghiu (MS) parcul castelului Bornemisza **34** Zau de Câmpie (MS) parcul castelului Ugron **35** Almașu (SJ) parcul castelului Csaki **36** Dragu (SJ) parcul castelului Bethlen **37** Hida (SJ) parcul conacului Hatfaludy **38** Hida (SJ) parcul conacului familiei Morca **39** Jibou (SJ) parcul castelului Beldi **40** Jibou (SJ) parcul castelului Wesselényi **41** Nușfalău (SJ) parcul castelului Bánffy **42** Zimbor (SJ) parcul conacului Zsombory **43** Carei (SM) parcul castelului Károlyi **44** Avrig (SB) parcul castelului Brukenthal **45** Banloc (TM) parcul conacului Banloc **46** Lovrin (TM) parcul conacului Lipthay

GRĂDINI ISTORICE ÎN TRANSILVANIA

IV.

TOPOGRAFIA GRĂDINILOR ISTORICE TRANSILVĂNENE

IV.b.

Grădini istorice transilvănene clasate drept monumente istorice

IV.b.1.

Județul ALBA. SÂNMICLĂUȘ. Parcul castelului Bethlen⁵⁵

județul ALBA. SÂNMICLĂUȘ⁵⁶ / Sînmiclăuș (ro.) Betlenszentmiklós / Szászszentmiklós / Oláhszentmiklós / Szentmiklós (magh.). Ansamblul castelului Bethlen (AB-II-a-A-00323) sec. XVII-XIX: castelul Bethlen (AB-II-m-A-00323.01) 1668-1673, 1682-1683; grânar (AB-II-m-A-00323.02) sec. XIX; parc (AB-II-m-A-00323.03) sec. XIX⁵⁷

DATE GENERALE [proprietari, etape de construcție, stil arhitectural, constructori]

Reprezentativ pentru Renașterea târzie din Transilvania, castelul a fost construit între 1668-1673 și 1682-1683, în locul unui conac mai vechi al familiei, după planurile lui Bethlen Miklós,⁵⁸ care a studiat arhitectura în Olanda, la Utrecht și Leyda. Între 1692-1699 a fost amenajată o incintă prevăzută cu un zid de apărare cu cinci bastioane și un sănț cu apă. Construcția parcului, pe care râul Târnava Mică îl separă de castel, a început pe la 1700. În 1856, castelul a ajuns în proprietatea familiei Brukenthal, care renovează castelul și înființează în incinta lui o școală agricolă. După 1944, castelul a trecut în proprietatea I.A.S. Jidvei, devenind locuința familiilor de ingineri și muncitori ajunși la Sânmiclăuș. Pe parcursul următorilor cincizeci de ani, diferite funcțiuni și-au găsit locul în castel și în anexele sale: grădină, închisoare, cantină, carmangerie, secție de șampanizare (1984), platou de filmare (1984: "Horea"). În prezent se află, neutilizat, în proprietate privată.

DESCRIERE

Peisaj general. Dealurile Târnavei Mici, cu râul Târnava Mică la sud de așezare.

⁵⁵ Vezi și Andreea MILEA: *Castelul Bethlen din Sânmiclăuș – relația castelului cu peisajul și amenajările peisagere*. În *Logia* (revista Facultății de Arhitectură și Urbanism a UTCN) nr. 13/2010 (U.T.Press, Cluj-Napoca, 2008), pp. 28-31.

⁵⁶ Amplasament vizitat în anul 2006. Am considerat relevantă consemnarea anului vizitării amplasamentului, întrucât descrierile personale se bazează pe observațiile făcute la fața locului la momentul respectiv. Eventualele modificări ulterioare nu sunt consemnate în lucrarea de față.

⁵⁷ Lista Monumentelor Iсторice 2004; SZABÓ M. Attila: *Dicționar de localități din Transilvania*, <http://dictionar.referinte.transindex.ro>

⁵⁸ Bethlen Miklós (1642-1716), arhitect și scriitor, fiul unic al cancelarului Transilvaniei, Bethlen János, și deținând la rândul său această funcție între 1691-1704, după ce fusese comandant al cetății Chioarului și al comitatului Maramureș.

Amplasament. În zona estică a așezării, retras la sud de drumul principal ce traversează satul (desfășurat pe direcția est-vest). Râul Târnava Mică traversează amplasamentul, separând zona aferentă castelului de parcul propriu-zis, desfășurat în continuare spre sud.

Relief local și dispozitiona elementelor majore. Pornind din drumul satului spre sud și râul Târnava Mică, zona de acces se desfășoară pe un teren relativ plat. În apropierea râului, terenul începe să coboare. Castelul este amplasat pe porțiunea încă plată dinainte de muchia taluzului, fapt ce oferă o priveliște largă, din castel, spre valea râului și spre parcul desfășurat pe țărmul opus, spre sud.

Accesul și amenajările de acces. Aleea de acces, pornind din drumul satului și perpendiculară pe acesta, se desfășoară pe un traseu drept, ce corespunde axului de simetrie al castelului. În imediata apropiere a clădirii, această aleă, cu conifere dispuse în aliniament pe ambele părți, se încheie cu un rondou ce permite întoarcerea vehiculelor și totodată oprirea la scara intrării. Rondoul este populat de asemenea de conifere înalte ce maschează intrarea principală în castel atunci când ne apropiem, pe aleea de acces, de acesta. De la aleea principală, din dreptul fațadei nordice de acces a castelului, pornesc pe lângă clădire alei de pământ, înspre latura sudică și valea râului Târnava Mică. Pe țărmul opus al râului se desfășoară parcul.

Castelul și relația lui cu amenajările exterioare. Castelul se desfășoară pe parter și etaj, având și subsol. Forma generală a castelului este de patrulater, cu două turnuri pătrate, proeminente, pe colțurile nord-estic și nord-vestic, și cu întreaga latură sudică de asemenea mai proeminentă, de la colțul sud-estic la cel sud-vestic. Accesul principal, în axul fațadei nordice, este înălțat de la teren prin trepte largi și este marcat printr-un ancadrament de piatră bogat reliefat. Tot pe latura nordică, la parterul fiecăruia din turnurile de colț, este amenajat câte un acces de amploare mai mică, flancându-l astfel, simetric, pe cel principal. Un acces în subsolul castelului există pe latura vestică a clădirii. Latura sudică, fără a avea vreun acces din exterior, este amplu deschisă spre peisaj – spre valea Târnavei Mici și parc – prin două logii suprapuse (parter și etaj) desfășurate pe aproape întreaga lungime a laturii. Un alt element de dialog cu amenajarea exterioară îl constituie un mic balcon la etaj, în zona centrală a laturii estice, cu vedere de asemenea spre valea râului Târnava Mică și, mai aproape, spre o peluză plantată, în imediata apropiere a castelului.

Amenajarea exterioară [compoziție, dispozitiona vegetației, elemente de vegetație, paviment, obiecte ornamentale, construcții ornamentale]. Compoziția este dominată de axul de simetrie al castelului, de-a lungul căruia se succed: aleea de acces, intrarea principală în castel și perspectiva amplă din castel (logii) înspre parcul desfășurat pe țărmul sudic al râului

GRĂDINI ISTORICE ÎN TRANSILVANIA

Târnava Mică. În ce privește dispunerea și elementele de vegetație, aleea de acces prezintă pe ambele părți aliniament de conifere; un rondou plantat cu conifere înalte se află la capătul aleii de acces, în fața intrării principale în castel; pe peluza estică sunt răsfirați arbori foioși, dintre care unii seculari, de mari dimensiuni; pe țărmul nordic (dinspre castel) al râului Târnava Mică se află câteva exemplare de sălcii, iar pe țărmul sudic al râului se desfășoară parcul, acum sub forma unei păduri dese. Aleea de acces este singura pavată la ora actuală, de altfel cu un paviment modern, din dale mari de beton. Aleile conducând spre latura sudică a castelului și valea râului Târnava Mică sunt una din pământ bătut (vest) și una înierbată (est). Obiecte ornamentale de exterior nu există. Pe vremuri exista o seră de flori, din care nu s-au păstrat urme.

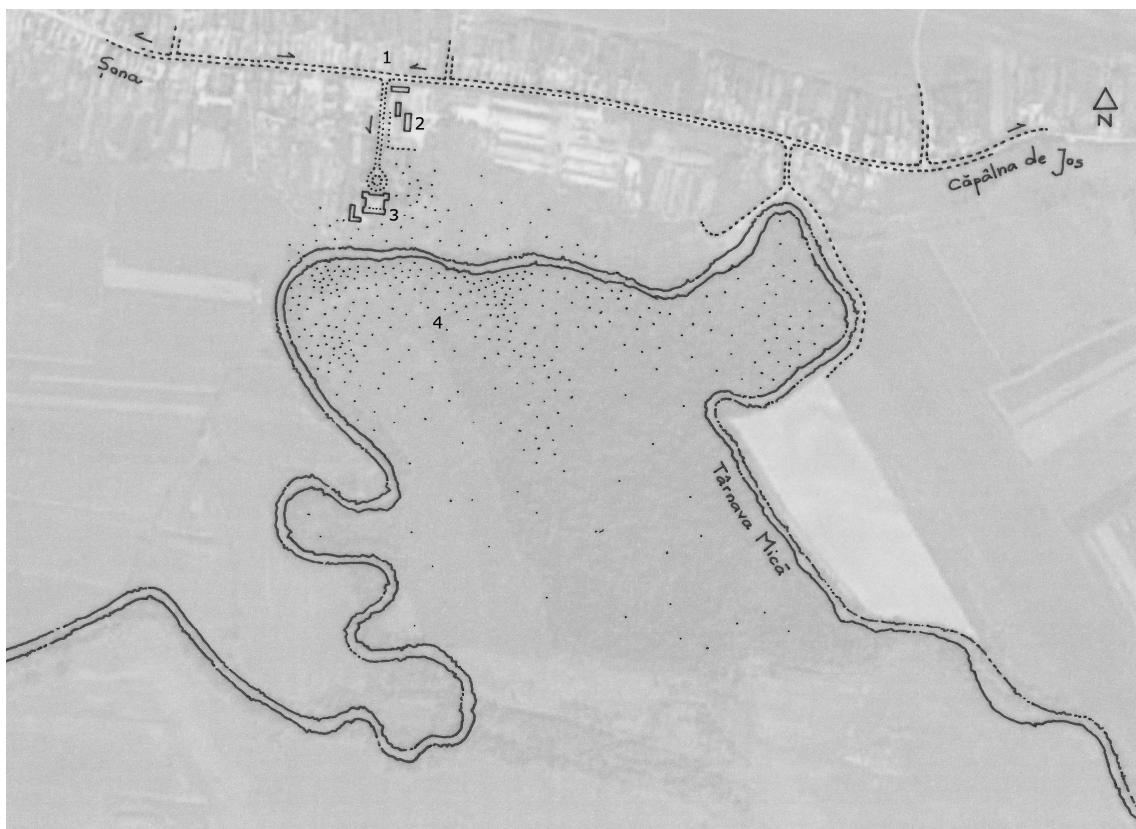

Fig. 3. Sânmiiclăuș. Castelul Bethlen. Plan de situație: **1** acces **2** grânar **3** castel **4** parc.

Bibliografie:

- *** *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild* [Monarhia austro-ungară în cuvinte și imagini] (Wien, 1886-1902)
- ANGHEL, Gheorghe, BLĂJAN, Mihai: *Săpăturile arheologice de la Sânmiiclăuș (com. Sona, județul Alba)*. Apulum, XV/1977
- ANGHEL, Gheorghe, MĂHĂRA, Gheorghe, ANGHEL, Emilia: *Alba: ghid turistic al județului* (Editura Sport-Turism, București, 1982)
- B. NAGY Margit: *A bethlenszentmiklósi kastély. Reneszánsz és barokk Erdélyben* (Bukarest 1970)
- B. NAGY Margit: *Adatok a bethlenszentmiklósi kastély építésztörténetéhez. În A Bolyai Tudományegyetem Kiadványai - I. Tanulmányok - Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*

GRĂDINI ISTORICE ÎN TRANSILVANIA

(Tudmányos Könyvkisdó, Kolozsvár, 1957) • B. NAGY Margit: *Reneszánsz és barokk Erdélyben* (Művészettörténeti tanulmányok, 1970) • BALOGH Jolán: *Erdélyi szépségek. Bethlenszentmiklós műemlékei* (Pásztortűz, 1933) • BETHLEN Miklós: *Önéletírása*. Magyar Századok. Sajtó alá rendezte V. Windisch Éva (Budapest, 1955) • BIRÓ József: *Erdélyi kastélyok* (Új Idők Irodalmi Intézet – Singer és Wolfner – Kiadása, Budapest, 1944) • KOVÁCS András: "Bethlenszentmiklósi Bethlen-Brukenthal-kastély". Szerk. KŐSZEGHY Péter: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon a 18. századig* (Budapest, 2003) • KOVÁCS András: *Későreneszánsz építészet Erdélyben* (Kolozsvár, 2003) • LUKINICH Imre: *A bethleni gróf Bethlen család története* (Budapest, 1927) • MOCEAN, Ioan, CENAR, Ioan: *Alba: monografie* (Editura Sport-Turism, Bucureşti, 1980) • SEBESTYÉN, Gh., SEBESTYÉN, V.: *Arhitectura Renașterii în Transilvania* (Editura Academiei Republicii Populare Române, Bucureşti, 1963) • STOICA, Liviu, STOICA, Gheorghe, POPA, Gabriela: *Castele și cetăți din Transilvania: județul Alba* (Cluj Napoca, 2009) • WEISZ Attila: *Száz erdélyi műemlék* (Utilitas Kiadó, Kolozsvár 2007) • <http://www.monumenteromania.ro>

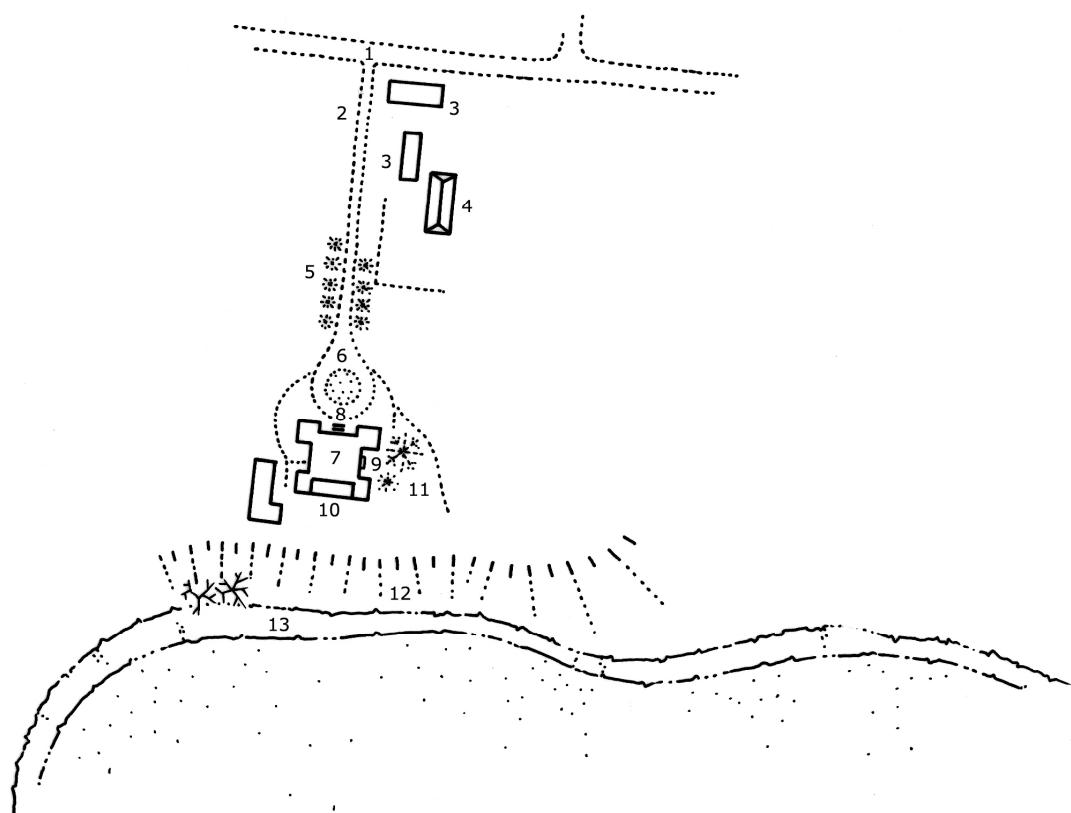

Fig. 4. Sânmiclăuș. Castelul Bethlen. Plan de amenajare: **1** acces **2** alei de acces **3** clădiri moderne **4** grânar **5** aliniament de conifere pe ambele părți ale aleii de acces **6** rondou plantat cu conifere **7** castel **8** intrarea principală în castel **9** balcon **10** loggii suprapuse **11** peluză **12** taluz **13** râul Târnava Mică.

GRĂDINI ISTORICE ÎN TRANSILVANIA

Fig. 5. Sânmiclăuș. Castelul Bethlen. Planul așezării în Harta Iosefină (1769-73). Sunt vizibile castelul și incinta sa de apărare, precum și plantațiile sau suprafețele împădurite situate la est și sud de acestea.

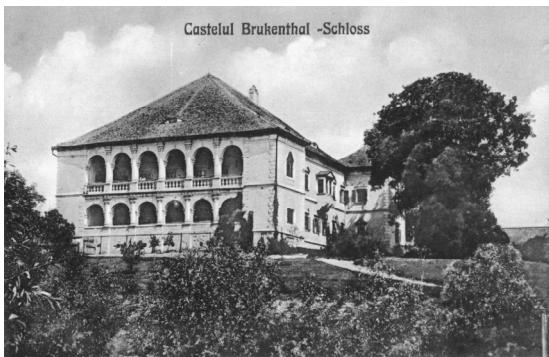

Fig. 6. Sânmiclăuș. Castelul Bethlen. Latura sudică a castelului, orientată prin cele două logii suprapuse ale sale spre râul Târnava Mică. În prim plan se observă vegetația de mal a râului, precum și o aleă ce urcă diagonal taluzul de la apă până în dreptul peluzei desfășurată la est de castel (dreapta). Peluza este plantată cu arbori și arbusti decorativi. (carte poștală)

Fig. 7. Sânmiclăuș. Castelul Bethlen. Aleea de acces la castel și amenajările aferente ei în anii 1940. Se observă gardul viu tuns geometric la înălțime joasă, lăsând vizibilă fațada intrării, cu compoziția sa simetrică față de axul accesului. Elemente de mobilare – bănci din piatră – sunt dispuse simetric de o parte și de cealaltă a aleii. Vegetația înaltă, retrasă în dreptul turnurilor de colț, încadreză, ca într-un tablou, imaginea fațadei. (foto: moNUmenteUITATE)

Fig. 8. Sânmiclăuș. Castelul Bethlen. Integrarea castelului în peisajul de dealuri. Vedere dinspre sud-vest, de pe drumul de acces la așezare. (foto 2006)

GRĂDINI ISTORICE ÎN TRANSILVANIA

Fig. 9. Sânmiclăuș. Castelul Bethlen. Aleea de acces pavată în prezent cu plăci de beton. În stânga, grupul de conifere al rondoului ce încheie aleea de acces. În dreapta, fațada nordică, de acces principal în castelul, și turnul colțului nord-estic. (foto 2006)

Fig. 10. Sânmiclăuș. Castelul Bethlen. Intrarea principală în castel, înălțată prin intermediul unui pachet de trepte evazat. Parapetele scunde ce mărginesc treptele se încheie cu câte un soclu. (foto: www.monumenteromania.ro)

Fig. 11. Sânmiclăuș. Castelul Bethlen. Fațada sudică a castelului cu logile suprapuse, văzută dinspre Târnava Mică. (foto 2006)

Fig. 12. Sânmiclăuș. Castelul Bethlen. Vedere din loggia nivelului superior înspre Târnava Mică și parc. (foto: www.monumenteromania.ro)

Fig. 13. Sânmiclăuș. Castelul Bethlen. Vedere în loggia nivelului superior; se observă alveola din capăt, pe latura scurtă, prevăzută cu soclu. (foto: www.monumenteromania.ro)

Fig. 14. Sânmiclăuș. Castelul Bethlen. Vedere spre Târnava Mică și parcul de pe țărmul sudic. (foto: 2006)

Fig. 15. Sânmiclăuș. Castelul Bethlen. Vedere spre Târnava Mică și parcul de pe țărmul sudic. Se observă contrastul dintre peluza liberă aferentă castelului, în prim plan, și masa dens împădurită a parcului, accentuând cursul râului, de altfel neamenajat.

Fig. 16. Sânmiclăuș. Castelul Bethlen. Perspectivă dinspre Târnava Mică spre castel (fațada sudică, a logiilor suprapuse). În dreapta, se observă peluza estică, populată cu arbori foioși răsfirați. Aleea de legătură dintre peluză și apă a dispărut, iar vegetația – neîntreținută - și-a pierdut caracterul ornamental. (foto: 2006)

Fig. 17. Sânmiclăuș. Castelul Bethlen. Arbore (salcâm) pe peluza estică. (foto: 2006)

Fig. 18. Sânmiclăuș. Castelul Bethlen. Peluza estică, populată cu arbori foioși răsfirați în prim plan, și fațada estică a castelului în planul îndepărtat, cu turnul colțului nord-estic în dreapta. (foto: 2006)

Fig. 19. Sânmiclăuș. Castelul Bethlen. Balconul fațadei estice, orientat spre peluza plantată. (foto: 2006)

Fig. 20. Sânmiclăuș. Castelul Bethlen. Rondoul cu conifere și aleea de acces, privind înspre ieșirea de pe domeniu. (foto: 2006)

GRĂDINI ISTORICE ÎN TRANSILVANIA

IV.c.

Grădini istorice transilvănești neclasate drept monumente istorice

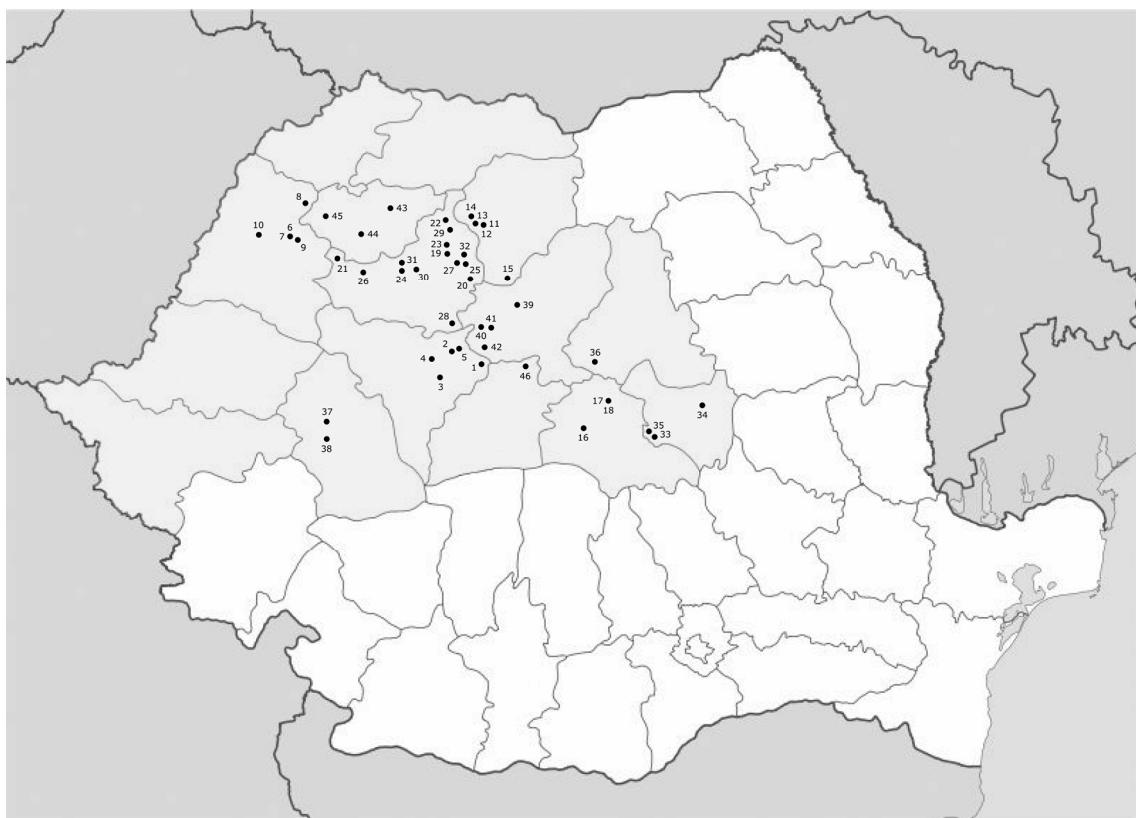

Fig. 21. Grădini istorice transilvănești neclasate drept monumente istorice: **1** Cetatea de Baltă (AB) castelul Bethlen-Haller **2** Cisteiu de Mureș (AB) castelul Mikes **3** Obreja (AB) castelul Wesellényi **4** Sâncrai (AB) castelul Kemeny **5** Uioara de Sus (AB) castelul Teleki **6** Aleşd (BH) castel de vânătoare **7** Aleşd (BH) castelul Bathyanyi **8** Balc (BH) castelul Degenfeld-Schomburg **9** Gheghie (BH) castelul de vânătoare Zichy **10** Tileagd (BH) castelul Thelegdy **11** Beclean (BN) castelul Bethlen **12** Beclean (BN) castelul Bethlen **13** Cristeștii Ciceului (BN) castelul Toma **14** Ilișua (BN) castelul Hye **15** Urmeniș (BN) castelul Bánffy **16** Făgăraș (BV) cetatea Făgăraș **17** Hoghiz (BV) castelul Kalnoky **18** Hoghiz (BV) castelul Guthman-Valenta **19** Borșa (CJ) castelul Bánffy **20** Cămărașu (CJ) conacul Kemeny **21** Ciucea (CJ) conacul Octavian Goga **22** Coplean (CJ) castelul Haller **23** Dăbâca (CJ) conacul Rhédey **24** Gârbău (CJ) conacul Lászay **25** Geaca (CJ) castelul Beldi **26** Huedin (CJ) conacul Barcsay **27** Jucu de Sus (CJ) castel **28** Luncani (CJ) castelul Kemeny **29** Mănăstirea (CJ) castelul Kornis **30** Nădășelu (CJ) conacul Lazsay-Filip **31** Turea (CJ) conacul Bánffy **32** Taga (CJ) castelul Wass **33** Araci (CV) conacul Domokos **34** Cătălina (CV) conacul Sinkovits **35** Hăghig (CV) castelul Nemes **36** Cristuru Secuiesc (HR) conacul Ugron **37** Deva (HD) Magna Curia **38** Hunedoara (HD) castelul Corvineștilor **39** Dumbrăvioara (MS) castelul Teleki **40** Gheja (MS) conacul Bánffy **41** Iernut (MS) castelul Kornis-Rákoczy-Bethlen **42** Ozd (MS) castelul Pekri **43** Surduc (SJ) castelul Jósika **44** Treznea (SJ) castelul Bay **45** Zăuan (SJ) conac **46** Dumbrăveni (SB) castelul Apafi

IV.c.1.

județul ALBA. CETATEA DE BALTĂ.

Castelul Bethlen-Haller

județul ALBA. CETATEA DE BALTĂ (ro.)
 Küküllővár (magh.) Kokelburg / Kukelburg /
 Kuchelburg / Kümelburg (germ.). Ansamblul
 castelului Bethlen-Haller (AB-II-a-A-00201)
 sec. XVII-XVIII: castelul Bethlen-Haller (AB-II-
 m-A-00201.01) 1615-1624, ref. 1769-1773;
 anexe (AB-II-m-A-00201.02) sec. XVIII⁵⁹
 [amplasament vizitat în anul 2006]

Fig. 22. Cetatea de Baltă. Ansamblul castelului Bethlen-Haller. Fațada sud-vestică, principală, de acces în castel. În prim planul imaginii se desfășoară peluzele ornamentale, cu exemplare răsfirate de tuia și arbuști ornamentali. În partea dreaptă, în planul îndepărtat, se observă poarta de acces în incintă și plantația deasă a peluzei desfășurate la vest de castel. (foto: 2006)

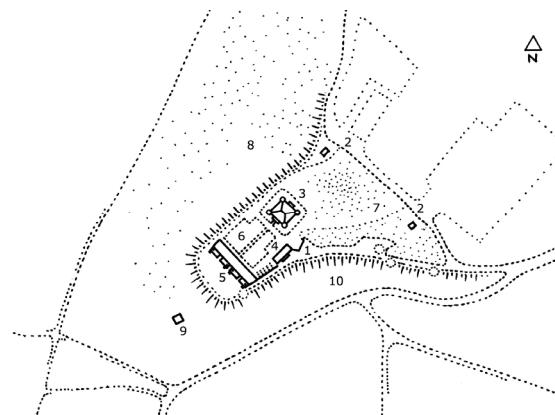

Fig. 23. Cetatea de Baltă. Ansamblul castelului Bethlen-Haller. Planul ansamblului: 1 acces principal în incintă 2 accese secundare în incintă 3 castelul cu sănț (asanat) de jur împrejur; fațada principală este cea sud-vestică, cu accesul traversând sănțul pe un pod și cu o verandă închisă - la nivelul celui dea-l doilea etaj - orientată spre peluzele ornamentale; fațada nord-estică, îndreptată spre peluza plantată liber, se deschide spre aceasta printr-un mic balcon 4 clădire anexă (actual restaurant cu terasă deschisă alături) 5 clădire anexă (actual camere de cazare) modificată recent prin adăugarea pe latura sud-vestică a unor structuri pentru terasele apartamentelor amenajate în interior și accesele la acestea 6 peluze ornamentale în dreptul fațadei principale a castelului (flori, arbuști ornamentali, tuia) 7 peluză plantată liber și abundant cu arbori foioși 8 versant împădurit 9 biserică 10 taluz de-a lungul drumului de acces la castel.

⁵⁹ Lista Monumentelor Istorice 2004; SZABÓ M. Attila: *Dictionar de localități din Transilvania*, <http://dictionar.referinte.transindex.ro>

V.

CONCLUZII

Amploarea problematicii grădinilor istorice transilvăneni este dată atât de perioada întinsă de-a lungul căreia acestea se regăsesc, cât și de diversitatea ipostazelor întruchipate: de la grădini utilitare și grădini ale clăstrelor medievale; grădini ornamentale și parcurile reședințelor nobiliare ale Renașterii, barocului și romantismului; parcuri dendrologice, grădini botanice; până la primele promenade publice urbane ale secolului al XVIII-lea și, ulterior, parcurile publice urbane ale secolelor XIX și XX.

Concentrându-se asupra grădinilor ornamentale și parcurilor reședințelor nobiliare de țară, studiul de față conturează o topografie a siturilor transilvăneni de potențial interes, selectate atât dintre cele deja clasate drept monumente istorice, cât și dintre cele neclasate dar considerate valoroase în baza urmatorilor păstrate din amenajare și/sau din relația acestiei cu reședința construită. Următoarele circumstanțe au fost considerate drept conferind valoare amenajărilor prezentate: existența intențiilor și calităților compozitionale ale amenajării; existența speciilor valoroase sau a colecțiilor de specii în plantațiile grădinii sau parcului; și, nu un ultimul rând, o relaționare particulară cu peisajul înconjurător sau relieful local.

Încadrate, chiar dacă la o scară mai modestă, în curentele generale ale epocii, amplasamentele studiate sunt analizate consecvent, urmărind aspecte precum: date generale referitoare la proprietari, etape de construcție, stil arhitectural și constructori; urmate de o descriere a peisajului general, a amplasamentului, a reliefului local și dispunerii elementelor majore din amenajare, a accesului și amenajărilor de acces, a reședinței și relației sale cu amenajările exterioare, precum și a amenajării exterioare propriu-zise.

Dat fiind studiile puține și disparate existente pe tema grădinilor istorice transilvăneni, studiul de față vine pe un teren relativ liber, aducând o completare în istoriografia problemei, dar lăsând totodată deschise, pentru cercetarea ulterioară, teme precum: grădini medievale, grădini ale reședințelor urbane, grădini botanice, promenade și parcuri publice urbane.

GLOSAR

- alei de centură • alpinet • amfiteatru • arboret • Arcadia • artă topiară • belvedere • boltă (de frunzis/verdeață) • bordură de flori • boschet • bulingrin • cabinet • careu • casino • chinezărie • claustru • compartiment • construcții/structuri ornamentale • ermitaj • fermă decorativă • folly (en) / folie (fr) • *giardino segreto* • glorietă • grădină botanică • grădină geometrică • grădină mănăstirească • grădină peisageră • grotă / grotto • ha-ha • havuz • *hortus conclusus* • lăptărie (decorativă) • *locus amoenus* • menajerie • monopter • oranjerie • ornament buclă • ovat (despre frunze, petale, sepale) • pâlc • parterre • parterre broderie • parterre englez / à l'anglaise • parterre peluză • parterre-ul oranjerie • pedolog – pedologic – pedologie • peluză de agrement • peristil • punct de observație • quincunx • rozarium • ruine romantice • *sala terrena* • salon • sat (decorativ) • stâncărie • *stibadium* • treiaj • trivium • tumulus • umbrar

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

- *** *Carta Grădinii Istorice* (Florența, 1981-82)
- *** *Carta Internațională pentru Conservarea și Restaurarea Monumentelor* (Veneția, 1964-65)
- *** *Cronica cercetărilor arheologice din România – campania 2002. A XXXVII-a sesiune națională de rapoarte arheologice Covasna, 2-6 iunie 2003* (Institutul de Memorie Culturală, 2003)
- *** *Direcția Arhivelor Naționale Județul Cluj*
- *** *Lista Monumentelor Istorice 2004*
- *** *Lucrări de artă monumentală contemporană din județul Covasna realizate în edițiile 1974-1997 ale Simpozionului Național de Sculptură* (Centrul de Cultură Arcuș, 1998)
- AGACHI, Mihaela Ioana Maria:** *Clujul modern. Aspecte urbanistice* (U.T.Pres, Cluj-Napoca, 2004)
- ALGASOVSCHEI, Alexandru:** *Covasna. Monografie* (Editura Sport-Turism, Colectia Județele Patriei, București, 1980)
- ANDRAŞ, Carmen:** *România și imaginile ei în literatura de călătorie britanică: un spațiu de frontieră culturală* (Editura Dacia, Cluj-Napoca, 2003)
- ANGHEL, Gheorghe, MĂHĂRĂ, Gheorghe, ANGHEL, Emilia:** *Alba: ghid turistic al județului* (Editura Sport-Turism, București, 1982)
- ARDELEAN, Aurel, HEGYI, Tiberiu, LĂZĂRESCU, Dan:** *Arad: monografie* (Editura Sport-Turism, București, 1979)
- ARMBRUSTER, Adolf, BERINDEI, Dan, BOCSAN, Nicolae, ȘTEFĂNESCU, Stefan:** *Enciclopedia istoriografiei românești* (Editura Științifică și enciclopedică, București, 1978)
- AVRAM, Alexandru, CRIȘAN, Vasile:** *Sibiu: ghid* (Editura Sport-Turism, București, 1983, 1985)
- B. NAGY Margit:** *A bethlenszentmiklósi kastély. Reneszánsz és barokk Erdélyben* (Bukarest, 1970)
- B. NAGY Margit:** *Adatok a bethlenszentmiklósi kastély építésztörténetéhez. În A Bolyai Tudományegyetem Kiadványai - I. Tanulmányok – Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára* (Tudmányos Könyvkisdó, Kolozsvár, 1957)
- B. NAGY Margit:** *Reneszánsz és barokk Erdélyben* (Művészettörténeti tanulmányok, 1970)

GRĂDINI ISTORICE ÎN TRANSILVANIA

- B. NAGY Margit:** *Stílusok, művek, mesterek. Művészettörténeti tanulmányok* (Editura Kriterion, București, 1977)
- B. NAGY Margit:** *Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták. XVII–XVIII. századi erdélyi összeírások és leltárok* (Editura Kriterion, București, 1973)
- BABIH, Traian, BÎRLEA, Pompei, BÎRJAC, Dumitru, IONAŞ, Letiția, TULAI, Laurean, BELDEANU, Grigore:** *Sălaj: monografie* (Editura Sport-Turism, București, 1980)
- BAJI Etelka, CSORBA László:** *Kastélyok és mágnások: Az arisztokrácia világa a századvégi Magyarországon: válogatás a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtára anyagából* (HG & Tarsa, Budapest, 1994)
- BALOGH Jolán:** *Erdélyi szépségek. Bethlenszentmiklós műemlékei* (Pásztortűz, 1933)
- BENOIST-MÉCHIN, Jacques:** *L'homme et ses jardins ou les métamorphoses du Paradis terrestre* (Éditions Albin Michel, 1975)
- BERINDEI, Ignatie, DUMITRAŞCU, Sever, FAUR, Viorel:** *Bihor: ghid turistic al județului* (Editura Sport-Turism, București, 1979)
- BERWANGER, Nicolaus, BULZA, Teodor, GLĂJA, Mihail, BRADEA, Maria, MARIN, Iordache, MORODAN, Ilie:** *Timiș: monografie* (Editura Sport-Turism, București, 1981)
- BESLER, Basilius:** *Hortus Eystettensis...* (1618);
- BESLER, Basilius, GASCAR, Pierre, AYMONIN, Gérard:** *L'herbier des quatre saisons ou Le jardin d'Eichstätt* (Citadelles & Mazenod, Paris, 2000)
- BIRÓ József:** *Erdélyi kastélyok* (Új Idők Irodalmi Intézet – Singer és Wolfner – Kiadása, Budapest, 1944)
- BLAJ, Gheorghe, SZANTO, Stefan, CHIRIĆ, Ion:** *Bihor: monografie* (Editura Sport-Turism, București, 1979)
- BOROVSKY Samu:** *Bihar vármegye és Nagyvárad* (Apollo Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 1901)
- BOROVSKY Samu:** *Csanád vármegye története* (Magyar Tudományos Akadémia Palotájában, Budapest, 1896–1897)
- BOROVSKY Samu:** *Szatmár vármegye, Szatmár-Németi* (Országos Monográfia Társaság, Budapest, 1910)
- BOROVSKY Samu:** *Temes vármegye* (Budapest, 1911)
- BOROVSKY Samu:** *Torontál vármegye* (Országos Monográfia Társaság, Budapest, 1911)
- BOTIŞ, Teodor:** *Monografia familiei Mocioni* (Fundația pentru Literatură și Artă "Regele Carol al II-lea", București, 1939)
- BOWE, Patrick:** *Gardens in Central Europe* (M.T. Train / Scala Books, New York, 1991)
- BUTA, Iuliu:** *Bistrița-Năsăud: monografie* (Editura Sport-Turism, București, 1979)
- CATALANO, Mario, PANZINI, Franco:** *Giardini Storici, teoria e tecniche di conservazione e restauro* (Genova, 1991)
- CATRINA, Constantin, LUPU, Ion:** *Brașov: monografie* (Editura Sport-Turism, București, 1981)
- COANDĂ, Corina, RADU, Stelian:** *Arboretumul Simeria: monografie* (Editura Tehnică, București, 2006)
- CRĂCIUN, Pompei, LUPŞAN, Simion, ŞTEFĂNESCU, Pompei:** *Bistrița-Năsăud: monografie* (Editura Sport-Turism, București, 1979)
- CRISTEA, Vasile, MICLE, Felician, CRIŞAN, Florin:** "Le Jardin Botanique «Alexandru Borza» (Cluj-Napoca, Roumanie)". In *L'uomo e l'ambiente* – 27 (Università degli Studi, Camerino, 1997)
- CUCU, Vasile, ŞTEFAN, Marian:** *România. Ghid atlas al monumentelor istorice* (Editura Științifică, București, 1974)
- CURINSCHI VORONA, Gheorghe:** *Arhitectură Urbanism Restaurare* (Editura Tehnică, București, 1996)

GRĂDINI ISTORICE ÎN TRANSILVANIA

- CURL, James Stevens:** *A Dictionary of Architecture and Landscape Architecture* (Oxford University Press, 2006)
- DIACONESCU, Vasile:** *Grădini botanice din România* (Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1985)
- DUMITRU, Dumitru F.:** *Hunedoara* (Editura Sport-Turism, București, 1979)
- DURANDIN, Catherine:** *Istoria românilor* (Institutul European, Iași, 1998)
- FABRITIUS-DANCU, Iuliana:** *Plimbare prin Sibiul Vechi* (Revista Transilvania, Sibiu, 1983)
- FEKETE Albert:** *Az erdélyi kertművészet. Maros menti kastélykertek* (Művelődés, Kolozsvár, 2007)
- FEKETE Albert:** *Kolozsvári Kertek. A régi Kolozsvár zöldterületei* (Művelődés, Kolozsvár, 2004)
- FEYER, Cornelia, RICHTER, Dunja:** *Historische Parkanlage. Sommerresidenz Samuel von Brukenthal. Die Geschichte des Parks În Bibliotheca Brvkenthal VI* 2007
- FLEMING, John, HONOUR, Hugh, PEVSNER, Nikolaus:** *The Penguin Dictionary of Architecture and Landscape Architecture* (Penguin Books, 1998)
- GHINEA, Dan:** *Enciclopedia geografică a României* (Editura Enciclopedică, București, 2002)
- GLÜCK, Jenő, ROZ, Alexandru:** *Arad* (Editura Sport Turism, București, 1982)
- GOLESCU, Constantin:** *Însemnare a călătoriei mele Constandin Radovici din Golești făcută în anul 1824, 1825, 1826* (Editura Tipografiile Române Unite S.A., București, 1934)
- GRUDESCU, I.S., GRUMAZESCU, Cornelia:** *Județul Hunedoara* (Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1970)
- GY. DAVID Gyula:** *A bonchidai Bánffy-kastély* (Polis, Kolozsvár, 2001)
- HAŞDEU, Titus N.:** *Cetatea Bran* (Editura Meridiane, București, 1971)
- HENEGARIU, Ana Maria:** *Cetatea Bran* (Editura Meridiane, București, 1963)
- HEREPEI János:** *Kolozsvár Történeti Helyrajza* (Művelődés, Kolozsvár, 2004)
- HOLBAN, Maria, ALEXANDRESCU-DERSCA BULGARU, Maria Matilda, CERNOVODEANU, Paul, TOTOIU, Ion, MEHMET, Mustafa Ali:** *Călători străini despre țările române, 9 volume* (Editura Științifică și Enciclopedică, Editura Academiei Române, București, 1968-)
- HORVÁTH Hilda:** *Régvolt magyar kastélyok* (Gemini, Budapest, 1998)
- IEDU, Ioan:** *Monografia comunei Banloc. În Banaterra. Enciclopedia Banatului* (<http://www.banaterra.eu>)
- ILIESCU, Ana-Felicia:** *Arhitectură peisageră* (Editura Ceres, București, 2003)
- ION, Narcis Dorin:** *Castele, palate și conace din România* (Editura Fundației Culturale Române, București 2002)
- ISPIR, Mihai:** *Clasicismul în arta românească* (Editura Meridiane, București, 1984)
- JAKAB Elek, SZÁDECZKY Lajos:** *Udvarhely vármegye története a legrégebb időtől 1849-ig* (Budapest, 1901)
- JULEAN, Ionuț:** *Influențele romanticismului în arhitectura castelelor transilvănene. În logiA nr. 8/2005* (Editura U.T. Press Cluj-Napoca)
- JULEAN, Ionuț:** *Şase castele neoclasice în Banat. În logiA nr. 9/2006* (Editura U.T. Press Cluj-Napoca)
- KÁDÁR József:** *Szolnok-Doboka vármegye monográphiája. A vármegye községeinek részletes története.* (Dej, 1900-1905)
- KELEMEN Lajos, SAS Péter:** *Művészettörténeti tanulmányok, 2 volume* (Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 2006-2009)
- KELEMEN Lajos, SZABÓ T. Attila, B. NAGY Margit:** *Művészettörténeti tanulmányok, 2 volume* (Kriterion Könyvkiadó, Bucarest, 1977-82)
- KLUCKERT, Ehrenfried:** *European Garden Design from classical antiquity to the present day* (Könemann – Tandem Verlag GmbH, 2005)
- KOPACZ Attila:** *Artă și timp la Arcuș* (Editura Arcuș, Sfântu Gheorghe, 2006)

GRĂDINI ISTORICE ÎN TRANSILVANIA

- KOVÁCS András:** *Bethlenszentmiklósi Bethlen-Brukenthal-kastély.* Szerk. KŐSZEGHY Péter: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon a 18. századig* (Budapest, 2003)
- KOVÁCS András:** *Castelul din Bonțida. Etape de construcție în stilul Renașterii.* În Ars Transsilvaniae 5/1995
- KOVÁCS András:** *Késő reneszánsz építészet Erdélyben. 1541-1720* (Teleki László Alapítvány: Polis, Budapest, Kolozsvár, 2003)
- KOVÁCS András:** *Magna Curia din Deva. Contribuții la istoria construcțiilor.* În Ars Transsilvaniae 3/1993
- KOVÁCS András, KULIN, Mirela:** *Bonchida. Bánffy kastély* (Kriterion, Erdélyi Műemlékek 10, Kolozsvár, 2005)
- LAZĂR, Ioachim, RĂCEANU, Viorel, EVELLEI, László:** *Castelul Corvineștilor* (Editura Sport-Turism, București, 1976)
- LAZĂR, Ioachim, STÂRCESCU ENĂCHIȚĂ, Camelia:** *Monografia orașului Simeria* (Editura Emia, Deva, 2008)
- LIPPAY János:** *Posoni kert* (Nagyszombat 1664, Viena 1664, Viena 1667)
- LOSONȚI, Aurel:** *Trecut și prezent despre Bonțida: studiu monografic* (Editura U.T. Press, Cluj-Napoca, 2001)
- LUPU, Aurel, MARCU, Oliviu, PLOEȘTEANU, Grigore, CHIOREAN, Pavel, TRÂMBIȚAŞ, Eugen, KOVÁCS, György, MOLDOVAN, Iulius:** *Mureș: monografie* (Editura Sport-Turism, București, 1980)
- MAKFALVI, Zoltán, VOKFORI, Ladislau, CSERNÁTONI, Iosif, SZEKERES, Alexandru, NEAG, Victor:** *Harghita: monografie* (Editura Sport-Turism, București, 1979)
- MAKKAI László:** *Histoire de Transylvanie* (Presses Universitaires de France, Paris, 1946)
- MARCUS, Rică:** *Parcuri și grădini din România* (Editura Tehnică, București, 1957)
- MÁRKI Sándor:** *Arad vármegye és Arad szabad királyi város története* (Arad, 1895)
- MELIUS Péter:** *Herbarium. Az fáknak, füveknek nevekről, természetekről és hasznairől* (Cluj, 1578; Editura Kriterion, București 1978)
- MENDREA, Sandu, MICU, Mircea:** *Maramureș* (Editura Sport-Turism, București, 1982)
- MILEA, Andreea:** *Castelul Bethlen din Sânmiclăuș – relația castelului cu peisajul și amenajările peisagere.* În *Logia* (revista Facultății de Arhitectură și Urbanism a UTCN) nr. 13/2010 (U.T.Press, Cluj-Napoca, 2010)
- MILEA, Andreea:** *Grădina Botanică din Cluj.* În *Logia* (revista Facultății de Arhitectură și Urbanism a UTCN) nr. 6/2003 (U.T.Press, Cluj-Napoca, 2003)
- MILEA, Andreea:** *Grădini istorice în Europa Centrală.* În *Logia* (revista Facultății de Arhitectură și Urbanism a UTCN) nr. 11/2008 (U.T.Press, Cluj-Napoca, 2008)
- MILEA, Andreea:** *Introducere în tematica parcilor istorice din Transilvania, din Renaștere până în secolul XIX.* În *Logia* (revista Facultății de Arhitectură și Urbanism a UTCN) nr. 9/2006 (U.T.Press, Cluj-Napoca, 2006)
- MILEA, Andreea:** *Parcuri istorice din Transilvania din Renaștere până în secolul XIX.* În Anuarul școlii doctorale «Istorie Civilizație Cultură», nr. II. Universitatea Babeș-Bolyai. Facultatea de Istorie și Filozofie. (Presă Universitară Clujeană, 2006)
- MILEA, Andreea:** *Scurtă istoriografie a parcilor istorice transilvăneni.* În *Logia* (revista Facultății de Arhitectură și Urbanism a UTCN) nr. 10/2007 (U.T.Press, Cluj-Napoca, 2008)
- MÎRZA, Ioan, STOICAN, Petru, ȘTEF, Zevedei:** *Hunedoara: monografie* (Editura Sport-Turism, București, 1980)
- MIZALDUS, Antoine:** *Kerti dolgoknak leírása* (1576; în traducerea lui NADÁNYI János, Cluj, 1669)
- MOCEAN, Ioan, CENAR, Ioan:** *Alba: monografie* (Editura Sport-Turism, București, 1980)
- MOSSER, Monique, TEYSSOT, Georges:** *L'architettura dei giardini d'Occidente. Dal*

GRĂDINI ISTORICE ÎN TRANSILVANIA

- Rinascimento al Novecento** (Electa, Milano, 2005)
- MUREŞAN, Andrei:** *Schiță monografică turistică a zonei în care este situat orașul Jibou, privită din punct de vedere instructiv-educațional* (1974)
- NĂDIŞAN, Ioan, BANDULA, Octavian:** *Maramureş: ghid turistic al judeţului* (Editura Sport-Turism, Bucureşti, 1980)
- NEGUCIOIU, Aurel, TEODOR, Pompiliu, EDROIU, Nicolae:** *Cluj: monografie* (Editura Sport-Turism, Bucureşti, 1980)
- OGRIN, Dušan, DEŠNIK, Stanka:** *Historical Parks and Gardens in Slovenia* (Ministerul Culturii, Administrația pentru Conservarea Patrimoniului Cultural al Republicii Slovene, Ljubljana, 1995)
- ORBÁN Balázs:** *A székely föld leírása* (Európai Idő, Pest, 1888)
- PETRI Mór:** *Szilágy vármegye monographiája* (Budapest, 1901)
- PIŞOTA, Ion, MIHAI, Elena, IOVĂNESCU, Maria:** *Judeţul Covasna* (Editura Academiei Republicii Socialiste România, Bucureşti, 1975)
- POP, Virgil:** *Armenopolis, oraş baroc* (Accent, Cluj, 2002)
- POZZANA, Marichiara:** *Materia e cultura dei giardini storici* (Firenze, 1989)
- RADOS Jenő:** *Magyar kastélyok* (Királyi Magyar Egyetemi nyomda, Budapest, 1931)
- RAYMUND, Rapaics:** *Magyar Kertek. A kertművészeti Magyarországon* (Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1940)
- RETEGAN, Ioan, BANDULA, Octavian, GRIGORESCU, Mihai:** *Maramureş: monografie* (Editura Sport-Turism, Bucureşti, 1980)
- ROGASCH, Wilfried:** *Castles & Gardens in Bohemia and Moravia* (H.F. Ullmann – Tandem Verlag GmbH, 2007)
- ROSNER, Herman, BENEDEK, Géza Jr.:** *Covasna* (Editura Sport-Turism, Bucureşti, 1978)
- SABĂU, Nicolae:** *Maestri ticinesi in Transilvania tra Cinquecento e Settecento* (Editura Mega, Cluj-Napoca, 2007)
- SABĂU, Nicolae:** *Metamorfoze ale barocului transilvan. Vol. 1: Sculptura* (Editura Dacia, Cluj-Napoca 2002)
- SABĂU, Nicolae:** *Metamorfoze ale barocului transilvan. Vol. 2: Pictura* (Editura Mega, Cluj-Napoca 2005)
- SABĂU, Nicolae:** *Sculptura barocă în România* (Editura Meridiane, Bucureşti, 1992)
- SAVINESCU, Vasile, RADOSAV, Doru, CAIȚA, Ioan, CEUCA, Silvia, RATIU, Ioan:** *Satu Mare: monografie* (Editura Sport-Turism, Bucureşti, 1980)
- SCHAUERMANN, Nikolaus:** *Chronic der Großgemeinde Lovrin im Banat* (Verlag Helicon, Temeschburg, 1996)
- SCHULLER, Georg Adolf:** *Samuel von Brukenthal* (R. Oldenbourg Verlag, München, 1969)
- SEBESTYÉN, Gh., SEBESTYÉN, V.:** *Arhitectura Renașterii în Transilvania* (Editura Academiei Republicii Populare Române, Bucureşti, 1963)
- SIGERUS, Emil:** *Cronica orașului Sibiu: 1100-1929* (Honterus, Sibiu, 2006)
- SIGERUS, Emil:** *Vom alten Hermannstadt. Mit 20 Bildern in Lichtdruck* (Druck und Verlag von Jos. Drotleff, Hermannstadt, 1922)
- SIGERUS, Emil:** *Zur Geschichte des Erlenparkes* În Festschrift zur Feier des fünfzigjährigen Bestandes des Vereins zur Verschönerung des Stadt Hermannstadt (Hermannstadt, 1929)
- SÎRBU, Gheorghe, POP, Silviu:** *Covasna: ghid turistic al judeţului* (Editura Sport-Turism, Bucureşti, 1977)
- SISA JÓZSEF:** *Kastélyépítészet a historizmusban.* În ZÁDOR Anna [editor]: *A historizmus művészete Magyarországon* (MTA Műv. Tört. Kutatóintézet, Budapest, 1993)
- SONERIU, Ioan, MAC, Ion:** *Judeţul Mureş* (Editura Academiei Republicii Socialiste România, Bucureşti, 1973)

GRĂDINI ISTORICE ÎN TRANSILVANIA

- SUCIU, Coriolan:** *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, vol. I-II (Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1967)
- SZABÓ Attila:** *Melius Péter és a kolozsvári Herbarium* În MELIUS Péter: *Herbarium. Az fáknak, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól* (Editura Kriterion, București 1978)
- SZABÓ Attila M.:** Dicționar de localități din Transilvania
<http://dictionar.referinte.transindex.ro>
- TAGÁNYI Károly, RÉTHY László, POKOLY József:** Szolnok-Doboka vármegye monográphiája. A vármegye általános leírása, múltja és megalakulásának ismertetése, vol. 1 (Dej, 1901) **TAGÁNYI Károly, RÉTHY László, KÁDÁR József:** Szolnok-Doboka vármegye monográphiája. A vármegye községeinek részletes története [Monografia comitatului Solnoc-Dăbâca. Istorical detaliat al comunelor din comitat], vol. 2-7 (Dej, 1900-1905)
- TONK Sándor:** *Gernyeszeg* (Kriterion, Erdélyi Műemlékek 31, Kolozsvár, 1999)
- TRĂPCEA, Theodor N.:** *Timiș: ghid turistic al județului* (Editura Sport-Turism, București, 1975)
- URSUȚIU, Liviu:** *Domeniul Gurghiu: (1652-1706): urbarii, inventare și societăți economice* (Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2007)
- VAIS, Gheorghe:** *Clujul eclectic. Programe de arhitectură în perioada dualistă (1867-1918)* (UT Press, Cluj-Napoca, 2009)
- VÁLI Éva:** Árkos üzenete egy világpolgárnak. Beszélgetés gróf Jankovich-Bésán Andrással életútjáról (Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2008)
- VELESCU, Oliver:** *Castelul de la Hunedoara* (Editura Meridiane, București, 1961)
- VOICU-VEDEA, Victor, DENES, Nicolae, OPRIȘIU, Mircea:** *Sibiu: ghid turistic al județului* (Editura Sport-Turism, București, 1979)
- van VROOM, Meto:** *Lexicon of garden and landscape architecture* (Birkhäuser – Publishers for Architecture, Basel, Boston, Berlin, 2006)
- WEISZ Attila:** *Száz erdélyi műemlék* (Utilitas Kiadó, Kolozsvár, 2007)
- WEB:**
- <http://gradina-botanica-jibou.ro> (site oficial al Grădinii Botanice "Vasile Fati" din Jibou)
- <http://www.encyclopediavirtuala.ro/> (monumente arhitecturale ardelene)
- <http://en.wikipedia.org/> (Wikipedia enciclopedia liberă)
- <http://www.monumenteromania.ro/> (monumentele istorice din România)
- <http://www.uvgg.ro/macea> (site oficial Grădina Botanică Universitară Macea)